

NERGİZA TORI

KÜRTLERDE SANAT

Birinci Baskı : Aralık 1991

Dizgi : Koral

Baskı : Aydınlar Matbaacılık 551 47
05

Kapak Tasarımı : Mavi Kare 511 22
18

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi

Nakilbent Sok. 49 -1
Sultanahmet-İSTANBUL
Tel: 517 31 35

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	7
I. BÖLÜM	
HURRİLER.....	8
HURRİLERDE SANAT.....	10
II. BÖLÜM	
MİTTANİLER.....	19
MİTTANİLERDE SANAT.....	21
III. BÖLÜM	
KASSİLER.....	
KASSİLERDE SANAT.....	40
IV. BÖLÜM	
URARTULAR.....	87
URARTULARDA SANAT.....	90
URARTULARDA TOPRAK İŞLERİ	108
V. BÖLÜM	
MANNAİLER.....	130
MANNAİLERDE SANAT.....	132
VI. BÖLÜM	
MEDLER.....	145
MEDLERDE SANAT.....	148
DİPNOTLAR.....	157
KAYNAKLAR.....	159

GİRİŞ

Bir yandan Kürtlerin kökenini milattan binlerce yıl öncesine götürürken diğer yandan Kürtlerin kökenini salt Medlere bağlamanın yanlışlığı ortada. Çünkü Medler tarih sahnesine ilk kez M.Ö. 835 yılında, Assur kralı Salmananassar III.'ün yazıtlarıyla çıktılar.

Bunun yanında, Kürtlerin kökenleri konusundaki ve çoğu tarihçiler tarafından da benimsenen görüşe göre Gutilerin bugünkü Kürtlerin kökeni olduklarına dair olan görüş de bizce eksiktir. Çünkü ülkelerinin coğrafi konumu, Kürtçe'deki şive ayrılıkları bakımından boy olarak ne Medler ne de Gutiler Kürtlerin başlıca kökenleri değildirler. Başlangıçtan günümüze değin Kürtlerin üstünde yaşadıkları coğrafi bölgeler göz önüne alındığında ve bu bölgelerde tarihte yaşamış ve günümüze değin Kürt boylarının varlığı Kürtlerin kökeninin birden çok boya dayandığını gösterir. Bunlar tarih sahnesine çıkış sıralarına göre değil de yaşadıkları bölgeler ve birbirleriyle olan boysal ilişkiler göz önüne alınarak sıralanmaları gerekirse, Kürt kökenini oluşturan büyük boyları üç kolda incelemek gerekir. Bu kollar:

A) Kuzey kolu.

1) Hurriler

a) Mittaniler

b) Nahriler

c) Urartular (Haldiler)

B) Zagros kolu

a) Lulular

b) Gutiler

c) Kassiler

C) Doğu kolu

a) Mannailer

b) Medler

1. BÖLÜM HURRILER

Hurri Halkı

Hurri olayı ile yakından ilgilenildiğinde Hurri halkının tek bir boy olmayıp çeşitli boylardan ve yakın doğudaki anavatanları olan Kaspi (Hazar) Denizinin doğu ve güneyindeki bölgelerden boylar halinde Kuzey Mezopotamya'ya doğru yavaş yavaş büyüdüğü söylenebilir. Hurri teriminin kişi adlarından Nuzi, Nippur, Marri ve diğer bölgelerdeki arşivlerde sık sık gözlenmesi sosyo ekonomik bir etkilenmenin sonucudur. (1) Daha sonra da Hurriceyi çivi yazısı ile yazanların bir ülke oluşturduklarını Urkiş (Amude) kralı Tişari'nin Amude'den çıkarılmış taş tabletlerin üstündeki yazıtlardan öğreniyoruz. (2)

Hurri Terim!

Hurri terimi Babil kaynaklarında Horite, Boğazköy'den çıkarılan Akkad yazıtlarında Hur-ri, Nuzi şehriden çıkarılan Dub-Sar tabletlerinde Hur-ru (m) - i ve bir Hana tabletinde Hur-ri şeklinde kullanılmıştır. Kutsal kitap incil'de de Hurrileri gösteren yazıtlara rastlanmıştır, incil'deki Hori adı (mağara sakinleri) Hurri adının karşılığında verilmiştir. Hurrilerin mağarası çok yerden geldikleri bu şekilde söylenmiştir. Hurri adlarına Tell-Ta'annek tabletleri de yer vermektedir.

Tüm bunlar bize İngilizce'den geçen Hurrian. Hurrile terimlerinin kökenlerinin Hurrilerin kendileri için kullandıkları kelimelerin kökenine dayatılmaktadır. Bu terimlerin asılları Hurrilerin kendileri için kullandıkları Hurri olarak okunan Hurri teriminden gelmektedir. (3)

Hurri halkına ait ilk belirlemeler M.Ü. 2000 yıllarına rastlar. Bu dönemde Hurri halkının güneybatı yönünde ulaştıkları en ileri nokta Diyala nehri vadileridir. Diyala nehri yöresinde rastlanan Tuphi Aşum adı doğrudan bir Hurrice kelimeye örnek olarak gösterilebilir.

Ukriş genelde M.Ö. 3000 yıllarının sonlarında ve 2000 yıllarının başlarında Hur-

rilerin başkenti olarak kabul ediliyor. Ukiş sadece kraliyet merkezi değil, Mitillerin yazıtlarına göre, vatanları ve Hurrilerin baş tanrılarında Kumarbi'nin tapınma yeri idi de. ilk bilinen Hurri kralı Ari Şen'dir.

M.Ö. 3000 yıllarında Van Gölü çevresinden başlayan Hurrilerin güneye ve batıya doğru olan genişlemeleri sonucu Hurriler batıda Kilikya'nın Toros dağlarına kadar ilerlemişlerdir. Burada Labarnaş, Hattuşil I. ve Murşil I. önderliğindeki eski Hitit krallığını tehdit etmişlerdi, o dönemin Kilikya Toroslarında Kizzuvvatna (Adana) bölgesi bulunuyordu. Bu bölgenin başkenti Kummani şehri idi. Kizzuvvatna halkı Hurri ve Luvvianlardan oluşuyordu. Bu bölgedeki bütün boylar büyük bir ihtimalle Hurri-ce konuşuyorlardı.

Hurriler ileriki yıllarda Assurluların ortaya çıkacakları bölgelerde (iki Zap arası) yaşıyorlardı. Hurri bölgesi ayrı şehirlerden oluşuyordu. Her şehrin işleri o şehrin kralı tarafından yönetiliyordu. Tüm Hurri şehirleri Zagros dağlarından Akdenize kadar olan alanda yer almışlardı. Hurrilerin en önemli şehirleri Nuzi, Mukiş, Amur, Arapa, Taite ve Karkamış idiler. Küçük şehirler de bütün Hurri krallığı sınırları içinde dağınık durumda idiler. Ayrıca Diyarbakır yöresinde Amadanu adında bir Hurri bölgesi vardı. Eski Hurri şehirlerinin bulunduğu bölgeler Van Gölü'nün güneyinde, Dicle nehrinin orta bölgelerinde idiler. Bunlardan başka, Hurrilerin Hanigalbat adında bir bölgeleri daha vardı.

Orta ve geç Assur dönemi yazıtlarına göre Hurriler bu dönemlerde Assur bölgesinin kuzeyinde ve batısında olan büyük bir bölgeye sahiptiler. Yine bu dönemde Hurri ülkesi aşağı Zap ırmağının güneyindeki bölgenin bir kısmını içine alıyordu. Yine bu dönemde Arrapcha krallığı Hurrilerin bir boyu olan Mitlilere bağlı idi. M.Ö. 2000 yıllarında Hurriler Dicle'nin doğusundaki bölgelerde üstünlüklerini sağlamışlardı. M.Ö. 2000 yıllarının ilk çeyreği sırasında Hurri şehir develleri Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da varlıklarını korumuşlardır. (4) M.Ö. 2000 yıllarının ortalarında Hurrilerin Suriye'deki egemenlikleri daha da kuvvetlenmiştir. Alalah şehri halkının o zaman, büyük çoğunluğu Hurrili idi. Küçük Zap ırmağının yakınlarında, Nuzi'nin kuzeyindeki Şuşşara'da da Hurriler çoğunluktaydılar. Zamanla çeşitli Hurri boyları büyüyüp merkezleri Mezopotamya'da bulunan bir devlet kurmuşlardır. (5) Buralarda Hurriler kültürlerini yerleştirmek için iyi bir fırsat buldular. Bunu da iki şekilde yapmışlardı. Kendi kültürlerini buraya yerleştirirken Mezopotamya'dan aldıklarını da geride bırakmışlardı. Hurriler bu yönleriyle hem yaratıcı, hem birleştirici idiler, ilk önce Akdeniz'in doğu sahillerinde Hurriler dilleri ile

varlıklarını göstermişlerdir. Hurrilerin en önemli karakterleri kendilerini her şeye kolay alıştırmalarıydı.

Hurriler Anadolu'ya sızdıklarında buralarda daha kökleşmemiş uygarlıklar buldular. Hitit uygarlığı o zamanlarda Anadolu'ya daha yeni yerleşmişti. Bunlar da orada bulunan Hatti uygarlığı üstüne kurulan bir uygarlıktı.

Bu arada Hititler de Hurri ülkesine güçlü saldırılarda bulunuyorlardı. Bunun sonucu Hurriler yavaş yavaş güçlü oldukları yerlerden çekilmeye başladılar. Sonuçta Hurriler Orta Mezopotamya'dan tamamen kaybolmuşlardı. Bunlar yalnız yabancı topraklarla kuşatılmış bir yerleşim yeri olan vadilerle ve batıdan güneye yarım daire şeklinde Ararat bölgesi sınırlarının bazı bölgelerinde, yukarı Fırat vadilerinde Sason dağlarındaki Çoroh'ta ve belki de Botan çayı vadilerinde, Urmiye gölünün batı ve güneyindeki dağlarda kaldılar.

HURRİLERDE SANAT

Hurriler sanat alanında çok ileri idiler. Hurri sanat eserleri Nuzi ve Alalah şehirlerinden çıkarılmışlardır. Bu da bize bu iki şehiren Hurri sanat merkezi olduklarını gösteriyor. Hurri sanat eserleri daha çok seramik ve kaya oymacılığı alanında görülüyor.

Hurri sanatına yaklaşmamıza yarayan en iyi araç kaya oymacılığıdır. Oymacılık motiflerini karışık yaratıklardan seçiyorlardı, (motif: 1) Bu motifler Anadolu'da yeni dönem krallarının heykellerinde ve M.Ö. 1400'den önceleri de rastlanıyordu. Genelde bu motiflerin en önemli kaynağı Hurriler gösteriliyorlardı. Ama bu kanıtlanması çok zor bir detaydı. Bu Hurri motifleri yerli halktan olmadıkları dönemlerde Kapa-dokya'da çok büyük bir ilerleme göstermekteydi. Bu motiflerin Suriye'den alınmış oldukları varsayımı çok zayıftır. Çünkü bu motiflerin karakterlerini unutmamak gerekir. Anadolu sanatının kendine özgü bir karakteristiği vardı.

Hurrilerin Anadolu'da birçok alanda etkinlik gösterdiklerini gördük. Hurrili din adamının yanında, Anadolu'da Hurrili sanatçılara da rastlamak şaşırtıcı değildir. Zaten Hurrili tanrıları ve mezheplerini benimseyenlerin "dini heykellerinin bir sanat eserleri olduklarını kabullenmek gerekir. (6)

Üçüncü sınıf silindir pullar Suriye, Kapadokya sitili diye adlandırılan ve Hurrilerin bütün bölgesini kapsayan Suriye'nin kuzeyindeki bölgelerde de rastlanan pullar oluşturuyordu. Bu pulların üstündeki çok ince bir şekilde oyulmuş resimlere Mezopotamya'nın taş oymacılığında da rastlanmaktadır. Bunlarda Hitit elbisesi giymiş bazı insan figürlerine, baş figürün yanında, özellikle maymun şekillerinin dizildiği daha küçük hayvan figürleri de gözükmektedir.

Hurrilerin Mezopotamya ile sıkı ilişkileri bulunmaktaydı. Bu nedenle Sümer ve Akkadlardan çok şey öğrenmişlerdi. Hurriler güney komşularından öğrendiklerini Hititlere de öğretiyorlardı. Kültepe'nin pulları Hurrilerin bu aracılık görevini iyi becerdiklerini kanıtlamaktadır. Hurrilerin Hititlere olan etkisi bütün Hitit tarihi boyunca devam etmiştir.

Hurrilerin sanatı hakkında çok az şey bilindiği için, onların sanatını tek başına inceleme olanağımız yoktur. Hurrilerin Anadolu ile ilişkilerinin çok sıkı olması nedeniyle Hitit ve Hurri sanatları bir incelenmiş, örnek verildiğinde, her ikisi de Hurri bölgesindeki sanattan örnek verilmiştir. Hurri bölgesindeki eserler Mezopotamya ve orta, güney Suriye'den esinlenerek yapılmışlardır. Kral Yarım-Lim'in heykelciği orta ve güney Suriye'de yapılmıştır. Bu zamanlarda Mari okullarındaki hiç bir

çalışmaya benzemeyen bu heykelcik Hurrilerin bağımsız sanat okulları çıkışı olmalı. Bu Hurri okullarının ne geçmişi ne de takipçisi vardır. Ama Allepo (Halep) Jabullun'da bulunan ve şu anda Paris'teki Loure müzesinde sergilenen bazalt taşından yapılmış olan heykelcik, Allepo'nun başkentlik yaptığı Jamchad'tan geldiği ve bu bölgenin de Hurri sınırları içinde olduğu için, Hurri yapıtıdır. (7)

Yazılıkaya'nın kaya heykelcikleri M.Ö. 1260 yıllarından kalmadır. O zaman yeni Hitit krallığı dönemi idi. Geniş bir yerdeki rölyefler, Hurri isimleri olan Hurri tanrıları- rının heykelcikleri ve hiyeroglif oymaları ile kaplıydı. Bunlar bir Hurri bölgesindeki pulların üstündeki heykelciklerin büyütülmüş şekilleriydi. Bundan daha küçük olanlar bir galerideki çalışmaların sitilleri ve konuları bambaşka idi. Burada tanrı Surra-ma birçok tanrıyı kucaklıyordu. Bu görüntüyü Hitit kralları Muavvatallis ve Tudchali-ya IV'ün pullarında görüyoruz. Bu pulun üstündeki tanrı Sarruma'nın adı Hurrice

10

olsa bile bu pulun konusu Hititçe idi. Burada biraz da Mısır etkisi vardı.

Yazılıkaya gerçekten Tudchalia IV. zamanında ise tanrılar Hurrice olan adlarını Hurrili olan kralların annesi Pudu-Hepa'ya borçluydular. Belki de Pudu-Hepa bir Hurriliyi saray salonlarını işlemesi için görevlendirip Hititli sanatçılara da diğer görevleri vermiştir. (8)

Syro-Hititlerin, Anadolu'nun tanınmış olduğu geleneğinin daha ince işlenmiş teknikleri vardı. Bunu Karkamış'taki Araras'ta bilinen bir çalışmada izlendiği gibi ustalığa kadar götürmüşlerdi. Ama bu gelenekte bir sülale sonra Assurlular tarafından yok edilmiştir.

M.Ö. 1400'lerde Hurrilerde seramik işçiliği moda idi. Neredeyse Mittani prenslerinin egemenlik sembolleri haline gelen Nuzi (Kerkük şehri yakınlarında) toprak işçiliğinin baş teması tek bir şekilden, çok büyük ayağı olan yüksek ve ince olan testi oluşmaktaydı. Bu testilerin dışı beyaz sulu çamur tabakasıyla kaplanıyordu. Siyah bir arka fon çekildikten sonra bu fonun üstüne beyaz boya ile dekorlar çiziyorlardı. En çok kullanılan şekil patronları, puldan ve rozetlerden oluşan bantlar, oyulmuş üçgenler veya kuşlar idi. Bu tür seramik Dicle'nin orta bölümünü oluşturan Nuzi çevresinde Antakya (Antiochie) çevresinde olan Amik düzlüğüne kadar olan yerlerde görülen en neşeli ve hoş toprak işiydi. Ne kadar değişik iş yapan yerler

bulunsa da, şaşırtıcı olan şey bütün çalışma yerlerinde ve seramik merkezlerinde bu tür seramiklerin yapılmasıydı. Bu merkezlerden ayrılan, şimdiye kadar yapılan araştırmalardan, ancak Alalah olduğu anlaşılmıştır. Alalah'ta formlar çeşitlilik göstermekte ve buradaki taslar, testiler, şişeler ve hayvan şeklinde vazolar bile yapılmaktaydı.

2. BOLUM MITTANILER

Zamanla çeşitli Hurri boyları Mezopotamya'da buluoan devletler kurmuşlardır. Bu devletlerin ilki Mittani devletidir.

Mittani Devletinin Oluşması

Mittani devletinin kuruluşu Alalach'daki kral Idrimi'nin yazıtlarından ve Nuzi'deki birkaç yazıtle kanıtlanmaktadır. Burada M.Ö. 16. asrın ilk yarısında Hurrilerin, Hitit kralı Muşiliş I. 'in Allepo (Halep) ve BabU'deki zaferinden kısa bir zaman sonra M.Ö. 1500'lerde ve 14. asrın Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Hitit devleti ile Mısır'ın 18. sülalesi firavunlarıyla eş değerde, eş kuvvette sayılabilecek bir devlet kurulmuştur. Bu devletin kralları Indo-Ari adlar taşıırken, Marianni diye adlandırılan soylularının adlarına bakılırsa, Hurrili idiler. Soylular ve hükümdarların haberleşmede kullandıkları dil Hurrice idi. •

Hurri-Mittanilerin Alalach yazıtlarında görülen ve kuzey Suriye'ye tarihi bir etki yapan ilk hükümdarları PARATANA idi. PARATANA Nuzi'de de yabancı değildi. Buna dayanarak onun Akdeniz'den Nuzi'ye kadar olan bölgelere ilk temelleri atan ve ülkenin büyümesini sağlayan kral olduğunu söyleyebiliriz.

Mittani Halkı ve Ülkesi

Mittani devleti vatandaşlarının çoğunluğunu Hurriler oluşturmuşlardı. Mittani hakkındaki yazılı kaynaklar her ne kadar o zamanın uluslararası dili olan Akkadça ile yazılmış ise de, Mittaninin resmi dili Hurrice idi. Bunun böyle olduğu sadece Mittani kralı Tuşratta'nın Mısır kralı Amenhotep III'e yazdığı Hurrice mektuplardan değil, Tuşratta'nın mektuplarını kaleme alan yazıcıların Akkadça karşılığını bilmedikleri kelimelerin yerine Hurrice kelimeleri kullanmalarından anlamaktayız. Üstelik kral Tuşratta kendini Hurri kralı olarak tanıtmaktadır. Mittani ülkesinin kralı Boğazköy'de bulunan belgelerde Hurri olarak gösterilmektedir.

Mittani Tarihi

Mittani tarihinin derinliğine inildiğinde çeşitli coğrafi terimleri kısaca tanımamız gerekir. Bunlar Mittani, Hanigalbat, Hurri ve Nahrима'dır. Mittani terimi sadece Mezopotamya içinde bulunan Arrapcha ve Mukış gibi çeşitli küçük krallıkları içine alan ülkenin politik bir terimidir. Hanigalbat, Mittani coğrafyasının Akkadça adıdır. Daha sonraki Assur kaynaklarında Hanigalbat adı Mittani'in yerine kullanılan politik bir terim olarak alınmıştır. Mittani halkı Hurrili idi. Bunların dili de Hurrice idi. Nahrима ise, Mittaninin Knaait. Arami ve Mısırca adıdır. Bu ad daha sonra Assurlular tarafından Nairi olarak, Nairi devleti için kullanılacaktır.(IO) ilk bilinen Mittani krallığının başında Dirta (Kirta da olabilir) ve onun oğlu Şuttarna I. gelmektedir. Mittani krallığının başkenti merkez bölgedeki VVaşşukkani (VVaşşuk = xweşik. Xweşik = güzel. Kani = çeşme. =Wassukani= Güzelçeşme ya da Güzelpınar. Çev.) idi. Bu şehrin Habur suyunun kaynağının başında olduğu saptanmıştır. Daha sonra VVaşşukkanin yer yer yıkılmasından sonra devletin merkezi Mittanilerin mirasçısı Mardin yakınındaki TAIDA şehrine taşınmıştır.

M.Ö. 1500 yıllarında Hurri şehir devletleri Mittani kralı Sauşsatar I. (1470-1400) tarafından eritildi. Mittani devleti, Hurri şehir devletlerinin kendi yönetimine almayı başaran bu kral tarafından kuruldu. Bu devlet vatandaşlarının çoğunluğu Hurri, küçük bir kısmı Mittani kabilesi halkından oluşuyordu. Böylece Mittani devleti bin yıllık Hurri devletinin temelleri üstünde yükseldi.

Sauşsatar I.'in ölümü üzerine Mittani krallığına oğlu A'rtatama I. (1440-1415) geldi. Artatama I.'in ölümü üzerine de oğlu Şattarna II. (1415-1390) geçti. Mittani kralı Şattarna II. öldüğünde iç savaş patlak verdi. Şattarna II.'nin büyük oğlu Artaşumara öldürüldü. Yerine genç oğlu Tuşratta getirildi. Bu kral ülkesinin iç birliğini yeniden kurdu. Şattarna II.'nin diğer oğlu Artatama II. kardeşinden ayrılarak kendini Hurri kralı ilan etti.

Artatama II. tarafından yönetilen Hurri ülkesinin yerinin saptanması konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Araştırmacı VVinkler ve VVerdner'e göre Tuşrat-ta'nın ataları Sauşsatar I., Artatama I., Şattarna II. büyük Hurri'nin (Hurri-Mittani) krallarıydılar. Bunlar sonradan Artatama II. ve oğlu Şattarna II. takip etmiştir. Mittani kralı Tuşratta ülkesini başkalarının elinden kurtarmak ve Hurri krallığının küçük bir bölgede kalmasını sağlayan bir gaspçı olarak tanıtılmaktaydı. Onun ülkesi de Dicle ve Fırat nehirleri arasında gösterilmekteydi. Urfa şehri Hurrilerin başkenti idi. Nuzi şehri Mittani ve Hurri sınırları arasında kaldı. Kizili (Oasra Şemamok) şehri ünlü bir şehir olmakla beraber önemli bir şehirdi de. Erbil şehri ve içinde

bulunduğu bölge Hurri sınırları içinde kaldı.

Mittani kralı Tuşratta, M.Ö. 1252'de oğlu Sauşsatar II. tarafından öldürüldü. Mittani ülkesinde Pro-Mısırlı ve Pro-Assurlu gruplar arasında çatışma başladı. Hurri kralı Artatama II., Assurluların da desteği ile Mittani ülkesine saldırdı. Yeđeni Mittani kralı Sauşsatar II.'yi yenerek Mittani ülkesini Hurri ülkesine kattı. Büyük Hurri ülkesi böylece yeniden kuruldu. Ancak Tuşratta'nın en küçük oğlu Mattivvaza, birkaç soylu ile birlikte Babil'de hüküm süren ve Kassilerin kurmuş olduğu Karduni devletine sığındı. Karduni devletinin o dönemki kralı KaştiliaşJII. (1232-1220) Mattivvaza ve beraberindekilerin! iyi karşılamadı. Hatta yeniden kurulan Hurri birliğini bozmaya çalıştıkları için onları öldürtmek istedi. Mattivvaza bunun farkına vararak yakınlarıyla birlikte Babil'i terk ederek kaçtı. Mittanilerin başından beri düşmanı olan Hitit kralı Supiluliuma'ya sığındı. Supiluliuma onları memnuniyetle ülkesine kabul etti. Matti-

20

vvaza'ya kızını verdikten başka onları koruması altına aldı. Supiluliuma oğlu Piası-lis'i Mattiwaza. ile birlikte Karkamış şehri üstüne göndererek şehri Hurrilerden aldı. Supiluliuma, Mittanilerden aldığı yerleri de belgelendirmek için Mittani kralı Mattivva-za ile arasında bir antlaşma metni düzenledi. Tarihin ilk antlaşmalarından biri olan bu antlaşma yukarı Fırat bölgesinde imzalandı, iki taraf bu imza töreninde tanık olarak tanrılarını davet etmişlerdi. Mittani tarafından tanrıları Mitra, VVaruna, Indra, Nasatya antlaşmanın tanığı idiler. Bu antlaşma ile Supiluliuma doğudan Fırat'a kadar olan Kuzey Suriye ve Lübnan'ı almıştı. Mattivvaza'ya ise Mezopotamya'da birkaç bölge verilmişti. Daha sonra Hitit kralı Mittani ye savaş açtı. Kuzeyden, yukarı Fırat bölgesinden saldırılar başladı. Mittani-Hitit savaşı uzun sürmedi. Bu savaş sonunda Mittani devleti tamamen yıkıldı. Mittani ülkesi Hitit imparatorluğunun bir parçası durumuna geldi. Ancak bu, Mittaninin özgürlüğünü yitirmesi anlamına gelmez. Mittaniler Hanigalbat bölgesinde varlıklarını korudular. Mittaniler Assur devletinin sonlarına kadar bu bölgeyi ellerinde tuttular.

HALAF KÜLTÜRÜ

Altı bin yıllık devrenin son zamanında Kuzey Mezopotamya'da başka bir Halaf kültürü yayılmıştır. Bu kültür, adını Suriye-Türkiye sınırında olan ve bu zamanın en tipik örnekleri olan harika boyanmış toprak işlerinin çıkarıldığı Tel-Halaf'tan alınmıştır. Bu tipe daha sonra Nineve'nin (Hurri tanrıçası Sawuşka'nın sanat merkezi) derin kazılarında rastlanmıştır. Bu bize Halaf kültürü kökeninin Hurrilere değin uzandığını göstermektedir. Tel-Halaf da Mittanilere kültür ve sanat merkezliği yapmıştır.

1922-1933' de M.E.E. Mallovvan tarafından Arrapcha'da (Kerkük), Ninevve duvarlarının hemen ötesindeki bölgede yapılan kazılarda yığınla Halaf çömleği parçalarına rastlanmıştır. Bu, Küçük Asya'daki küçük pre-historik tepedeki yaşayan halkın yaşamını öğrenmeyi amaçlayıp yapılan ilk şuurdu kazı idi. Ne yazık ki buralarda kazılar daha fazla sürdürülemedi. Oysa son Halaf Arrapcha'da bulunanlardan daha eski bir tarihe sahiptiler ve Kuzey Suriye'deki Tel-Brak'ta olan geç Halaf tipleriyle daha iyi karşılaştırılabilir.

Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Mittani sanatına ait öteki örnekler Tel-Halaf örnekleridir.

MİTTANİLERDE SANAT

Mittaniler sanatları yönünden diğer milletlerden kalın çizgilerle ayrılmışlardır. Örneğin damga pulculuğunda çok ilerlemişlerdi, (şekil: 27, 28) Örnekte gösterilen basma pullar M.S. 1970'te, Orta Suriye'den çıkarılmışlardır. M.Ö. 15-16. yy'lara ait olan bu basma pullar gerçeklerinin 5/4'ü kadardır. Pullar Berlin, New York, Munchen ve Paris müzelerinde sergilenmektedirler.

Mittaniler süsleme sanatında boya kullanmışlar. Kapıların üstüne yaptıkları resimlerde kahverengi üstüne beyaz renk boya kullanmışlar.

Bunun yanında seramik sanatında da çok ileri düzeyde idiler. Yaptıkları seramiklerde de boya kullanmışlardır. Hurri sanat merkezlerinden biri olan Tel-Brak örneklerinden görüleceği gibi Hurrilere sanat merkezliği yapan Nuzi ve Alalah (Tel— Atsana) Mittanilere de seramik merkezliği yapmışlardır. Ancak Mittaniler buna ek olarak Tel-Halaf'ı da sanat merkezi olarak kullanmışlardır. Bu nedenledir ki biz Mit-tani toprak işlemlerini Tel-Halattan örnekleyeceğiz.

Tel-Halaf

Tel-Halaf, Kuzey Suriye'de bir Hurri şehri idi. Tel-Halaf'taki bir saray tapınağında görülen heykel sanatı, Assur'da, Suriye-Hitit yapıtlarında yapılan motifler, Perslerin, Elamlıların ve Urartuların sanatında da görülen stil Hurri kökenli idi.

Yukarıda adı geçen Hurri şehirlerinden Nuzi, Arapcha, Karkamış ve Tel-Halaf Mittani kralı Sauşatatar tarafından kendi yönetimine alınarak Mittani şehirleri haline getirilmişlerdir.

Araştırmacı Oppenheim Tel-Halaf yakınlarındaki tepelerin kazıları hakkında anlatılan masalları dinlemiş. Ama bunların varlığını sezinlemekten başka bir şey de yapamamıştır. Oppenheim 1911'de bu bölgede kazılar yapmak için geri dönmüştür. Savaşın sonra da 1927'den 1929'a kadar araştırmalarını sürdürmüştür. Burada bulunan süs parçaları 9. asırdan kalma bir saraya ait idiler. Bunlardan başka, eski zamanın en ilginç, çarpıcı parçaları, harika toprak işlerinin koleksiyonudur. Bunlar bir açık arka planın üstüne renkli boyanmış kırmızı, siyah kahverengi, siyah şekillerle işlenmiş karışık motiflerle süslü idiler. Geometrik şekillerle süsleme Mittani sanatında kendine özgüdür. Dikkat edileceği gibi renklerde kahverenginin tonları yanında siyah renkte kullanılmıştır. Bu renk Luristan ve Urartu toprak işlerinde görülmez.

Mittani'nin doğu Küçük Asya ve Kuzey Suriye'deki sanatı, Hitit sanatının (Alaca-höyük, Karkamış, Zincirli) ortasında idi. Buradaki süslemelerde koşan ve durmakta olan hayvan motifleri bulunmaktaydı. Bu zamandan

itibaren hayvan motifleri bu stilin en çok tutulan motifleri olmuştur. (11) Bunun yanında bilhassa Tel-Halaf'ta olan stilde ikinci bir motifin yerleştirilmesi stilin karakteristiğini oluşturuyordu. Bu motifler hayvan doğuşu motifleridir. Buradaki bir yapıtta iri yapılı bir geyik bir yaban kedisi tarafından parçalanmaktadır. Burada ceylanın yerini geyik almaktadır. Geyik ve etobur hayvanlar Ön-Asya için yabancı idiler. Buradaki her şey kanıtıyor ki bu iki hayvan Indo-Avrupa kökeninden olan güney Rusya'dan, Kafkas üzerinden güneye giren Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya Hurrilerin (1600-1400) yıkıntılarının üstüne kurdukları devletleri ile kısa bir süre hükmeden Mittaniler tarafından getirilmiştir. (12)

3. BOLUM KASSİLER

Coğrafi Konum

Mezopotamya düzlüğünün doğu tarafında bir duvar gibi duran Zagros dağları günümüz Hamadan-Kermanşah yolu ile ikiye ayrılır. Bu yol bölgeye yerleşen ilk insanlar kadar eskidir. Bu yolun güneyindeki Luristan bölgesi kuzeyden güneye uzanan bir takım sıradağlardan ve vadilerden oluşmuştur. Kassilerin gelip yerleştiği Zagros dağlarında ve Luristan bölgesinde tarihte ilk halklar olarak bilinen Guti ve Luluların öncü boyları yaşamaktaydı.(13)

Kassi Halkı

Kassi ismi, Kassi tanrısı "KAŞŞU" adından gelmektedir. Akkad yazıtlarındaki Kassi açıklamalarında Kassilerin Irtido-Avrupalı oldukları görüşü ortaya çıkmıştır. (14)

Kassilerin başlangıçta Dicle ırmağının kuzeybatısındaki vadi ve dağlık bölgelerinde yaşamaktaydılar, ilk bilinen Kassi kralı Gandaş (1732-1717)'tir. Kassiler kralları Gandaş yönettiminde bu bölgelerde kendilerine bir ülke oluşturmuşlardı.

Yine bu yıllarda, yani M.Ö. 2. yy'm başlarında Kaspi (Hazar) denizinin doğusundaki ve Mezopotamya'daki halklar dalgalar halinde batıya doğru göçe başladılar. Bu göç dalgalarından biri de Indo-Aryanların Nisili lehçesini konuşan Hititler'di. Hi-titlerin batıya olan göçü buralarda kendilerine bir ülke oluşturmuş olan Kassileri Yukarı Dicle'nin doğusundaki vadilerden Zagros dağlarının merkez bölgesine sürmüştür. Kassiler kralları Gandaş yönetiminde Dicle'nin kuzeydoğusundaki bölgelerde kurdukları devletlerini buralarda yeniden oluşturdular. (15)

Kral Gandaş'ın ölümünden sonra yerine kral olarak swasıyla Agum I, Kastiliaş I., Uschshi, Abiratta, Kastiliaş II., Tiptakzi ve Kastiliaş III. gelmişlerdir.

KASSİ-BABİL İLİŞKİLERİ

Babil'de Hammurabi döneminden sonra Babil'in askeri gücü zayıfladı. Kassiler Babil'in zayıflığının bilinmesinden ileri gelen fetih dürtüsüyle arkalarındaki veya etraflarındaki halkların, kıtlığın dayatmasıyla yaptıkları baskın sonucu, daha önceki yüzyıllardaki Gutilerin izlediği yol olan kendi ülkelerinin güneyindeki ve bugün Ker-manşah olarak bilinen bölgeden Babil ülkesine girdiler. (16) Ancak dönemin Babil kralı Samsu lluna (1685-1648) Kassilerin bu saldırılarını geri püskürtmeyi başardı. Bu durum karşısında Kassiler ülkelerine geri döndüler.

Babil'deki Hammurabi sülalesinin son kralı Samsu Ditana (1626-1595) başa geçti. Babil devleti bu kral döneminde gücünü iyice kaybetti. Hititlerin Babile başlattığı büyük yağmalama akınları sonunda Babil'in son kralı Samsu Ditana krallıktan düştü. Bunun sonucu olarak ta Kassiler kralları Kastiliaş III. önderliğinde Zagros dağlarından Babil ülkesine indiler. Kassilerin Babil ülkesinin yönetimini ele almakla Babilin yerli kandan hükümdarları tarafından yönetilen uzun barış yılları böylece son buldu.

Kassiler Babil ülkesinde yeni bir devlet kurdular. Babildeki yeni Kassi krallığı, Kassi tanrılarından KAR-DUMIAŞ adından gelen Karduanı adını aldı. Assur kralı Assur Banipal zamanındaki Assur yazıtları bu nedenle Babil'e KARDUMIAŞ adını vermiştir. Babil'in kuzey kesimini tamamen ellerine geçiren Kassiler Güney Mezopotamya'yı daha bir süre Kaldilerin (Keldani) yönetiminde bırakmak zorunda kaldılar. Güney Babil sahilleri ancak Kassi kralı Agum III. (1556-1522) döneminde ele geçirebildiler. Bu kral böylece Babil ülkesinin bütününe yönetimi altına almış oldu. (17)

Kassi-Mısır İlişkileri

Kassi kralı Karaindaş I (1471-1445) döneminde ilk kez Mısırlılar ile Kassiler arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Kassi kralı Kurigalzu I. (1435-1400) döneminde Kassi ve Mısırlılar arasında daha önce imzalanan antlaşma gereği dostluklar sürdürülmüştür. Bu dönemin Mısır kralı Amenhopis III. (1390-1325) Mısır Kassi ilişkileri daha da ileri bir aşamaya götürmüştür.

Kassi-Assur İlişkileri

Assur'un Mittani egemenliğinden kurtuluşu sonrası Assur kralı Assur Ubalit (1362-1327) döneminde Assur devleti kuzeyde giderek güç kazanıyordu. Bu dönemde Assur Ubalit ile Kassi kralı Burnaburiaş III. (1359-1333) arasında bir antlaşma ile sınır oluşturuldu. Assur-Kassi ilişkileri kral Kadaşman Harbe I. döneminde Assurun Babili kontrolü altına almak istekleri derecesine geldi. Assur'un Babildeki etkisinin çoğalmasından endişe duyan

bazı Kassililer Kadaşman Harbe I. öldürüldü. Onun yerine Nazi Bugaş getirildi. Nazi Bugaş bu kez Assurlular tarafından öldürülerek yerine Kurigalzu II. (1332-1308) getirildi. Bu olaydan sonra Babil ülkesi kısmen de olsa Assur yönetimine girdi.

Assur kralı Tukulti Ninurta I. (1242-1206) oğlu tarafından öldürülmesi üzerine Assur ülkesinde karışıklıklar başladı. Kassi kralı Kudurru Enlil (1199-1196) Assur ülkesine saldırıda bulunmuş ise de bir sonuç sağlayamamıştır. Sonuç olarak M.Ö. 1171'de Babildeki Kardueni devleti her ne kadar Assur ve Elamlarla yaptıkları savaşlarda kısmi başarılar elde ettilerse de bu onların Babil ülkesinde kalmalarına

yetmedi. Böylece Kassiler Babil ülkesinde M.Ö. 1171 yılına kadar kaldılar. Bu tarihten sonra Babil ülkesini terk ederek Zagros dağlarındaki ülkelerine geri çekildiler. Zaten Kassiler Babilde kaldıkları üç yüzü aşkın senede bile kendi ülkeleri ile ilişkilerini kesmemiş, sürekli ilişkide bulunmuşlardı. (18)

Kassiler ülkeleri Zagros dağlarında çoğu kere Assur kralı Sargon II. (721-705) ve onun oğlu Senharib (704-681)'e karşı baş kaldırmış, onları kendileriyle uğraştırmışlardır.

Kassiler M.Ö. 652'de Assurlara karşı baş kaldırdılar. Bu başkaldırılarında doğudan Elam kralı, batıdan çöl Arapları Kassilere yardım ediyorlardı. Assur kralı Senharib tahta geçtikten sonra da Elamlılar, Assurlulara karşı bir cephe oluşturdular. Senharib Kassileri tehditle bir yıl savaşmadan tahtında kalabildi. Bir yıl sonra Kassi ülkesine sefer düzenlemek zorunda kaldı. Dicle kıyısından Babil ülkesine saldırdı. Orada Elam ordusunu yendi. Ordan da Zagros dağlarındaki Kassi ülkesine saldırdı. Ancak orada şiddetli bir direnişle karşılaştı. Bu direniş karşısında Senharib geri çekilmek zorunda kaldı. Senharib'e göre atalarından hiç biri Kassi ülkesine girememişti.

Babil'deki son Kassi kralının düşüşünden sonra Elam kralı Silhak Inshushinde, Dicle'nin doğusundaki Kassi bölgesine seferler düzenledi. Bundan da anlaşılacağı gibi Babil'deki Kassiler ülkeleri Zagros dağlarına dönmüşler. Dicle'nin doğusundaki Kassiler ise yerlerinde kalmışlardır.

Kürt dağı olarak bilinen Cudi dağının coğrafyacı Strabo, Karduk dağı olarak göstermiş. Bu coğrafyacıya göre Karduk (Cudi) dağı Diyarbakır ile Musul arasındadır. Karduk ülkesi de coğrafyacı tarafından Bohtan (Kentrites) çayının kuzeyinde gösterilmektedir. Bundan sonra Cudi dağı yöresindeki bölge ve Dicle nehrinin sol yanı Karduk adı ile tanınmıştır. Bu da klasiklerde Kardue ne olarak yer almaktadır.

n

LURİSTAN

Luristan, yukarıda da değindiğimiz gibi Kassilerin Zagros'lara geldikten sonraki yerleşim bölgesidir. Bu bölge halkı ve bu halkın yarattığı sanatı ancak bilimin somut kaynaklarıyla gün ışığına çıkarılabilir. Tarihin en önemli bilgi kaynakları, kuşkusuz bu somut kanıtlardır. Bunlar da tarihin mirası olan yazılı belgeler veya eserlerin bizzat kendisidir. Bu yazılı belgeler ve eserler incelendiğinde görülecektir ki Luristan halkı (Kassi) kendi kültürlerini yaratmış, korumuş ve geliştirmişlerdir.

Assurluların çivi yazılı belgelerinde Luristan halkıyla ilgili çok az bilgi vardır. Bu nedenle biz Luristan halkını bu belgelerden değil, bu halkın sadece yaptıkları görülebilen

şeylerden tanıyabiliyoruz.
41

KASSİLERDE SANAT

Kassiler sanat eserlerini Babil ülkesinde, ilk ülkeleri olan Dicle ırmağının kuzeybatısındaki ovalarda, ikinci yerleşim yeri Zagros dağlık bölgesindeki Luristan'da yaratmışlardır. Kassiler sanat eserlerini daha çok bronz ve seramik alanında vermişlerdir. Yine Kassiler sanat eserlerini ilk dönemde yaratmışlardır. Bu dönem M.Ö. 2700-2100 yıllarına, ikinci dönem ise Kassilerin Babil ülkesinden Zagros dağlarına döndükleri M.Ö. 900-700 yıllarına denk düşüyor. Dikkat edilirse bu dönemler Kassilerin Dicle boylarında ve Luristandaki dönemlerdir. Kassiler sanat eserlerini bu memleketlerinde vermişlerdir. Babil'de kaldıkları sürede Kassilerin bronz ve seramiklerine rastlanmamaktadır. Onuncu asrın ortalarına doğru, geç Kassi devrinde, üzerinde Babil krallarının adları yazılı birçok Luristan bronz silahlar kalmıştır. Bu belki de doğudaki dağlarda yaşayan Kassilerin Babil ile olan yakın ilişkilerinin bir belirtisidir.

Kassi sanat eserleri Luristan'da arkeolojik kazılar sonucu olmayan, bölgenin yoksul halkı tarafından mezarlarda yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılmışlardır. Bunlar yok pahasına da satılmışlardır. Bu değerli eserlerin tümüne yakını yabancı ülkelere götürülmüşlerdir.

Kassiler bronz ve seramik dışında güzel eşyalar, at eğer takımları, bilezik, küpe, gerdanlık gibi süs eşyaları ve ev eşyası yapımında oldukça ileri düzeyde eserler üretmişlerdir.

Yukarıda değinildiği gibi ilkin biz Kassilerin bronz ve seramiklerine değinecek, diğer sanat eserlerinden de örnekler vereceğiz.

A) BRONZLAR

Luristan'daki bronzların bulunuşları bilimin sürdürdüğü kazıların sonucu değildir. Bu bronzlar arkeolojik kazılar ve daha çok bizzat Lur halkının bulup antikacılara satması sonucu ortaya çıkmıştır.

İlk kez 1928'de Lur kökenli, tarlasında çalışmakta olan bir adam tarafından bu bronz eserlerden birkaç tanesi bulunmuştur. O zamanlar bunların çok değerli antik eserler olduğu anlaşıldıktan sonra, zor durumda yaşayan bu bölgenin yoksul halkının dikkati kazılara döndü. Özellikle mezarlık bölgelerde, bilim dışı kazılar yapıldı. Bu tür kazılar sonucu çıkarılan sanat eserlerinin bir kısım parçalanmaktan kurtulamamışlardır.

Luristan'ı sadece bronz süsleme sanatının yapıldığı yer olarak tanıyoruz. Lur halkı Mannai ve Urartu kültürü ile birlikte Orta doğudaki kültürlerden aldıkları bazı yanlar vardır. Çıkarılan bronzlardan her türlü maddeler büyük bir ustalikle yapıldığı ortaya çıkarıyor. Biz bütün bunlardan Zagros dağında yaşayan aşiretlerin metal işleminde

oldukça yetenekli olduklarını görebiliyoruz. Bu tipik bronzların geldiği bölgeler Kermansah'in güneyinde Haris ve Khava'nin düzlüklerinde, Dilfan ve Aliş-tar'da, batıya doğru Hulailan düzlüğünde ve Turkhan'da ve Piş-i-Kuh'un yarıklarında, Khuzistan'a akan Saidmarrah ırmağının ağzındadır. Aynı çeşitten ama eski bir karaktere sahip olan bronzlar Pairavand, Nihavand'in kuzeybatısından gelmişlerdir.

Saidmarrah'in aşağıya giden yerinde Kuh'i-Daşt düzlüğüne bağlantısı olduğu yer Kaşgan'da, Surk-i-Dum'un tepesinde bir tapınak yıkHitısı bulunmuştur. Bu tapınak alışılmışın oışında bir usulde gömülmüş ve orada birçok bronzlar da gün ışığına çıkmıştır.

Luristan'daki bronz işlemleri başka metal işlemlerle benzerlik göstermesine karşın, bütünündeki gelişmelerde de bu bölgeye ait oldukları görülür. Tarihçilerin ve sanata tarihçilerinin karşılaştığı birinci zorluk yapılan eserlerin tarihlendirilmesidir. Daha sonra bu sanatın neden sadece neden Luristan'a özgü bir sanat olduğunu açıklamak zorunluluğu vardı. Bunlardan birkaç çalışma o zaman dışarıya ihraç edilmişti. Diğer açıklamaya değer yanları, yaptıkları avayip etki sorunu ve onları stilinin göçmen halklar üzerindeki acayip etkisi vardı. Son olarak, Luristan'daki ötekilerinden ayrılan birkaç tane bronz vardır. Bunlardan anlaşıldığına göre, bunlar sadece dini amaçlarla kullanılıyorlardı.

Değişik kılıçlar, kamalar ve yıpranmış çalışmalar az bir sayıda komşu ülkelerde bulunmuştur. Bunlarda süsleme bronzları kendilerine özgüdür. Kendilerinin yaptıkları süslenmiş balta başları bulunmuştur.

Kanatlı hayvanların veya insan başlı hayvanların, sırtında iki başı olan hayvanların, ki bunlar hayal ürünü hayvanlardır, heykelleri bulunmuştur.

Luristan'da bulunan bronz eserler şaşırtıcı etki yapmaktadır. Bu bronzlar çok çeşitli tiplerde ve stillerdedir. Bu stillerin takip sırasını çözdükçe onların tiplerini sıralamak ta kolaylaşmaktadır. Döküm yolu ile yapılmış bronz eserler, balta, kama, balta-lı kargı, ok uçlarından oluşan silahlardan, yüzük, halhal, yaka iğnesi, kolye, at ağızlıkları ve altın kullanımında kullanılan süslü aletlerden oluşan takılardan oluşmaktaydı. Bu grubun sonuncusunda standart olarak kabul edilen birkaç tane şişe şeklindeki kaidelerin üstüne oturtulmuş keçi veya aslan heykellerinden, şeytan şeklindeki yaratığın aslan veya keçi ile birlikte görünen heykellerinden oluşmaktadır. (19)

4. BOLUM URARTU

Coğrafi Konum

Urartu ülkesi birkaç önemli ırmak tarafından bölünmekteydi. Kuzeyde Araxes (Araş), batıda Murat-su ve Karasu'nun birleşmesinden oluşan Fırat ve güneydoğusundaki Dicle nehirler. Urartu'nun çevresindeki bölgeler kuzeyde Çoruh vadisi ve Kafkasya, doğu ve kuzeydoğuda İran düzlükleri, güneyde Assur ülkesi, güneybatıda Suriye ve batıda merkez Anadolu ile ilişki için tek doğal yolları oluşturmaktaydı. Urartular M.Ö. 8. yy'da sınırları Van Gölü ile Urmiye çevresinden kuzeyde Tarn-skafkasya, batıda Suriye'yi kadar genişlettiler. (20)

Urartu adı M.Ö. 13. yy'da coğrafi bir terim olarak ortaya çıkmıştır. Kralları Tig-lathpileser I. (1117-1078) dönemindeki Assurlular geç 12. yy'daki kuzey komşularını Nairi (Nahri) olarak belirtmektedirler. (21) Bu kralın anıtı Bulanik'ta dikilmiştir. M.Ö. 13. yy'daki Assur yazıtları Uruatri veya Uruatru adında bir ülkeden ve boylardan, daha çok da kabile boylarından söz etmektedirler. Bu ülke Van Gölü'nün çevresinde gösteriliyordu (22) Kutsal kitap incil'de Urartu adından söz etmektedir, incil'in bir paragrafında (Genesis kitabı, sayfa: 4) Ararat ismi geçmekte. Urartu ismi ise Ararat'a Assurluların taktıkları isimdir. Urartu kralı Işpunu (825-810)'in yazıtlarından öğrenildiğine göre bu bölgede oturanlar kendilerine BIA, ülkelerine ise BIANILI adını vermişlerdir. Assur yazıtları bunlardan çok önce açığı çıktıkları için BIANILI adı yerine URARTU adı kullanılmıştır. Daha sonra da Urartu adı, Urartu büyük tanrısı Haldi adından gelen Haldi adı ile yer değiştirerek diğer boylar tarafından kullanılmıştır.

Urartu Halkı

Urartu halkı M.Ö. 2000 yıllarında Hurriceye çok yakın bir dil konuşuyorlardı. Onun için bu grupların bu zamanlarda ırksal olarak homojen bir kitleye dahil oldukları sanılmıyor. Hatta bunlar değişik boy grupları ve boylar oluşturmaktaydılar. Bu

irksal yığınlardan olan Hurriler Toros Dağlarının güneyinde ve yukarı Fırat vadilerinde, Urartular ise Yukarı Zap nehrinin yukarılarında, Van Gölünün yukarılarında ve daha kuzeyde Araş yönünde boylar halinde yaşamaktaydılar. (23) Bütün bu boylar M.Ö. 3000 yıllarından önce buralara gelen Indo-Avrupalı boylardı. Yazıtlara göre Van Gölü ile Savan Gölü arasındaki bölge Urartuların ara bölgesi idi. Urartu kralı Işpuni'nin yazıtlarından öğrenildiğine göre bu bölgede oturanlar kendilerine Bia, ülkelerine ise Bianili adını vermişlerdi. (24)

Urartu Devleti:

Urartu devleti Hurri soylularının Nahri'nin küçük prensliklerinin bir birlik kurmaları sonucu oluşmuştur. Urartu'nun bilinen ilk kralı Sarduri I. (840-825)'dir. Bu kral Urartu ülkesinin ilk kurucusudur. Devletin başkenti Tuşpa'yı Van Gölünün kuzeybatısındaki kayalıklara kurarak çok sağlam bir kale ile çevirtmiştir. (25) Bu kralın yazıtları şimdiye kadar ele geçen ilk yerli kaynaklardı. Bu yazıtlarda Sarduri I. kendisini Nahri ülkesinin kralı olarak tanıtır. Bu tanıtmada kendisinin Luti İpzi'nin oğlu olduğunu söyler. Sarduri I. döneminde Urartu krallığının sınırları Arseneas'ın yukarı kesimine kadar genişlemiştir.

Sarduri I'in oğlu Işpuni (825-810), onun oğlu Menua (810-780) ve torunu İnuş-pur'dan da söz ettiği oniki yazıttan tanınıyor. Hurri dilinde, fakat Assur çivi yazısıyla yazılmış seri yazıtlar bir birlik, hükümdarlık kayıtları görüntüsü uyandırıyor. Bundan kral Işpuni'nin krallığının onuncu yılından sonra ülkeyi oğlu Menua ile birlikte yönettiği söylenmektedir. Işpuni zamanında Urartu sınırları Van Gölünden Urmi-ye (Razayyieh), Nahrinin yukarı denizinden aşağı denizine, yani Urmiye Gölünün güneyinden Mannai ve Parsuva'ya ve bu suretle Zamua (Irak'daki Süleymaniye) bölgesine, Assur bölgelerine tehlike oluşturacak kadar genişlemiştir. (26) Işpuni Kel-i-Shin-Pas'daki (Geliye Sin) yazıtında belirttiğine göre tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırmıştır.

Menua'nın takipçisi, oğlu Argiştı I. (786-764) kuvvetli bir krallık mirası aldı. Aldığı mirası da devam ettirdi. Bu kralın döneminde genişleme politikası sürdürülmüştür. Kral Argiştı yirmi kadar yazıt bırakmıştır. Urartu'nun ilk olarak çivi yazısı yazıtında adı geçen kral Argiştı I'dir. Argiştı I. dört yazıtında Sarduri-e Argiştı-hi-ni-i kelime bölünmelerine rastlanmıştır. Niteleyici olan son ek (-hi), Argiştıye bir soy isim, harfi tarif (-ni) de karşılıklı ilişkilerde olan kelime haline sokmaktadır. Bunun tümünü tercüme edersek "Argiştı'nın oğlu" meydana çıkar. (Bununla kral Argiştı I. döneminin dili ile günümüz Kürtçenin yapısı arasında bir eşitlik görürüz. Örneğin,

Ehmede Xane, Feqiye Tayra, Meleye Çizeri adlarında kullanılan (e) ile (Sarduri-e) adında kullanılan (e) aynı görevi, yani harfi tarif görevini yapmaktadır. Çev.) (27) Kralın bir başka yazıtlarında belirtildiğine göre Van Gölü çevresinden ibaret olan merkez bölgesi, güneydoğuda Urmiye Gölünün çevresi, Araş vadisine kadar genişlemiştir. (28)

Argiştı I'nın takipçisi oğlu Sarduri II. (764-735) döneminde Urartu krallığının gücü doruk noktasına varmıştır. Urartu kralı Rusa I. (735-714) başkent Tuşpa şehri kale duvarlarını yeterince güvenceli bulmamış, devletinin başkentini Van Gölünün 3 km. uzaklığındaki Toprakkale'de Rusahili adına yaptırdığı kaleye taşımıştır. Ülkesinin batı sınırını Fırat nehrine kadar uzatmıştır. Doğuda şimdiki Azarbeycanın olduğu yerde Rusa I'nın küçük şehri anlamına gelen Rusa-i-Uru-Tur'a, kuzeyde gök tanrısı Teişup (Hurrilerin Teşşup'u) içinde şimdiki adı Karmir Blur olan Teşibani şehrini yaptırmıştır. Bu şehir Erebuni'nin yerine Transkafkasya'nın yeni başkenti olmuştur.

Bu sırada Assur'un başına Sargon II. (721-705) geçmişti. Sargon II. ilk iş olarak kuzey düşmanları Urartu ile hesaplaşmaya karar vermiştir. Urartu kralı Rusa I. As-sur yönetimindeki Manaaileri Assurlulara karşı başkaldırıya kışkırttı. Sargon II. Ur-miye gölüne kadar gitmiş, Mannailerle birlikte başka halktan olan boyları kendine itaat ettirmiştir. Sargon II. Kimmerlerin topraklarına giren üç Urartu kumandanını yenilgiye uğrattıkları noktada Urartu'ya saldırmaya karar verdi. Mannai'den, bilinen Zamua'nın güneyindeki yoldan ilerleyerek Rusa I. ve onun Mannai'li yandaşlarının birliklerini Uaush Agzi'na (belki Tebriz'deki Sahand) tasarlanan plana göre yerleştirilmelerine fırsat bırakmadan onları gafil avladı. Aralarında geçen zorlu çatışmadan sonra Urartular yenilerek geri çekildiler. Sargon II. bunları takiben Urartu ülkesine girdi. Urmiye Gölünün kuzeyinden geçerek dağları aştı. Assurlular bu arada kendilerini Urartu başkentine saldıracak kadar kuvvetli görmediklerinden olacak, oradan, kuzeyden yoluna devam ederek Toroslardan, Bitlis geçidinden geçerek memleketine döndü. (29)

Gerçi kuvvetleri ve egemenlik alanları azalmıştı ama, ne Kimmerlerin ne de Sargon II. yönetimindeki Assurluların onur kırıcı saldırıları Urartu'nun toparlanmasını durdurmadı. Bu ağır yenilgi karşısında Urartu devleri bağımsızlığını yitirmemiş, eski gücünün büyük bir kısmını elinde tutabilmiştir.

M.Ö. 645'ten sonraki üç Urartu kralı Sarduri III. Erimena ve Rusa III (625-585) zamanında Urartu gücü geriledi. Medlerin Assuru M.Ö. 612'de tarih sahnesinden kaldırdıktan sonra M.Ö. 600'de Medler Urartu devletini de ortadan kaldırdılar.

Urartu ülkesinin kuzeyindeki Ararat dağının kuzeyinde, Indo-Avrupa kökenli, Trak grubundan olan, Assurlular tarafından Muskiler, Persler tarafından Ermeni, kendilerinin de kendilerine Ayassa olarak adlandırdıkları Ermeniler yaşamaktaydılar. Urartu krallığı Medler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Ermeniler Urartu ülkesine indiler. Bununla Urartu halkının bir kısmı Ermsnilerin arasında kalmışlardır. Ne var ki, tarihçi Minorski'ye göre Ermeniler Urartu ülkesine indiklerinde, Urartu halkı dağların erişilmez yükseltilerine, dağların derin vadilerine çekilerek orada yaşamlarını sürdürmeye başladılar. Bu yolla Ermenilerin arasına katılıp erimeyi red etmişlerdir.

URARTU' DA SANAT

Urartu'nun eski zamanlardaki uygarlığı ve sanatına ilişkin hiç bir şey bilinmemektedir. Urartu'nun metal ustaları ve tüccarları el işçiliği malları ile sadece komşuları olan Anadolu halklarını değil, daha uzaktaki ülkeleri de etkiliyorlardı. Savaşlar ve ticari ilişkiler yüzünden Urartu'nun sanat patronları doğu ve batıya yayılmışlar. Gorion'da bulunan sanat çalışmalarından anlaşıldığına göre bu çalışmalar Urar-tu'dan ithal edilmiş. Geriye kalan çalışmalar da kendi bölgelerinde Urartu okullarını etkisi altında olan sanatçılar tarafından yapılmışlardı.

Urartu'lar metal işlemeciliği alanında mükemmeliğe ulaşmışlardır. Şimdiye değin bilindiği kadarıyla metal sanatının en değerli ve çeşitli eserleri Urartular tarafından verilmiştir. Zaten zengin yeraltı hazineleri Urartu'yı kendiliğinden metarulijinin merkezi yapmışlardır. Bronz eşyaların tekniklerinden Urartu'lu metal ustalarının işlerinin ehli olduklarını göstermektedir. Onlar harika ve gerçek sanatçıydılar.

Van Gölünün çevresindeki başı yuvarlak ve döküm işlerinin birleştirildiği, süslemeleri olan sayısız vazolar, silahlar ve mobilya eşyalar gün ışığına çıkarabilmiştir. Bu eserlerin çoğu tiyatro (tapınma ve adak sahneleri, tanrıların ayakta veya bir hayvan üstünde durmuş şekillen), askeri törenler (bunlar o zamanlar savaşçıları olmayışı dikkat çekicidir), av sahneleri ile süslenmişlerdir. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere bunlar çeşitli zamanlardan gelmekteydiler. Bu zaman dilimleri Urartu'nun çalışma alanlarını da belirleyen 8. ve 7. asır idi.

Urartu sanatının, Toprakkale'de bulunan eserlerinden, hüküm sürdüğü zamanların not edildiği Rusa I.'den çok daha önceleri var olduğunu söyleyebiliriz. Assur kralı Sargon II., Urartu şehri olan Musasir'e M.Ö. 714'te girdiğinde askerleri beraberlerinde götürebilecekleri yağmaladıkları metal eşyaların kalitesi karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Bu eşyaların arasında bizim tanıdığımız metal işlerinin yanında canlı örneklerinin boyu uzunluğunda dökülmüş metal heykeHer ve figür grupları Urartu sanat okullarının yaptığı metal işçiliğinden daha kaliteli idi. Daha çok tecrübeli ustalar tarafından yapılmışlardı. Sargon II'nin yengisinden sonra sanatın kalite ibresi düşmüştü. Bu düşüş Rusa III. döneminden armağan verilen kalkanlardan anlaşılmaktaydı. M.Ö. 585'te ülkenin Med kralı Key Aksar tarafından yağmalanmasından sonra sanat bütün anlamını yitirmiştir.

(30)

Urartu sanat eserlerinin başlıca yapılış amaçları, ihracata yönelikti. Urartu'nun 8. asırda Suriye'ye doğru gelişmesinin nedeni, krallığın Akdeniz sahillerine kadar

ulaşması idi. Orantes şehrindeki limanlar aracılığı ile Urartu sanat eserleri doğrudan doğruya Yunanistan, Kıbrıs ve Utruri'ye gönderiliyorlardı. Ne yazık ki Urartu'nun en güzel metal sanat eserleri anayurtlarında değil, yurt dışında bulunmaktadır. Örneğin, Berberini mezarında bulunan büyük bir bronz kazanın Roma'daki Villa Guilia müzesinde bulunması gibi. Bronz kazanın ayak kısmındaki kanatlı aslanlar, insan başları figürleri, kutsal ağaç sembol!-1 işlemeciliğin usta örneklerindendirler. Kazanın yanlarından dışarıya doğru uzanan aslan ve kaplan başları ise, her şeyden önce dökümcülüğe en güzel örneklerdir. Bunlar Urartu sanatının karakteristiğidirler.

Etrurie'den ithal edilmiş metal işleri yerli metal ustaları tarafından taklit ediliyor ve bunları kendi zevklerine uyduruyorlardı. Böylelikle Gordion'da yapılan kazılardan çıkarılan bronzların bazı parçalarından bunların çıkardıkları yerin metal işçileri okuluna ait olduğu söylenmekle beraber bir diğerleri ise bunları Urartu'da yapıldığı gözlense bile bunları Assur'dan ithal edildikleri söylenmektedir. (31) Urartu bronzla-

rının büyük bir bölümü ya satılmış ya da hazineye alınarak en yakın ve en zengin komşuları olan Assura gitmiştir. Urartu tipindeki Assur saray kalıntıları arasından çıkarılan bronz eşyalar, duvar rölyefleri Assur sanatının karakteristiği olarak gösterilmektedir. Urartu bronzlarının üstündeki dekoratif motifler Assur rölyeflerinde gözlenmekteydi. Bunun için bazı bilim adamları Urartu'nun en eski yazıtının Assurca olmasına ve aynı çivi yazısını kullandıklarına bakarak Urartu'nun sanatında da Assur sanatının bir taklidi olduğunu ileri sürmektedirler. (32)

Assurlulara, Hititlere, Syro-Hititlere oranla Urartuların heykel sanatından az örnekler bulunmaktadır. Ama bugüne kadar ayakta kalabilen az sayıdaki duvar resimlerin heykeltraşlığın gelişmesine büyük engel olmalı. Urartu'da kralların ve tanrıların bronzdan heykelleri yapılmıştı. Demir işlenmişti. Kakma işlemlerle süslü tanrı heykelciklerinin süslendiği bronzdan kutular yapmışlar. Gümüş ve altın mobilya mücevherat ve takılar için kullanılıyordu. Üç ayaklı ve tutacaklarından kanatlı insan figürleri, boğaların kafalarıyla yapılan kazanlar Urartu dışına çok ihraç edilmişlerdir. Bazıları altın kabartmalarla kaplı fildişinden eşyalar Altıntepe'de bulunmuştur. Bunların yapıldığı meteryal bölgesel değildi. Bunlar kuzey Suriye'deki Orontes nehrinin çevresindeki bataklıklarda yaşayan geyik boynuzları ve fildişinden yapılmışlardı. (33) Av sahnesi ikonografisi, özellikle hayvan sahneleriyle belirginlik kazanmıştır. Bu melez hayvanlara (yarı insan, yarı hayvan) diğer Ön-Asya kültürleri (Kassiler, Orta Babil, Assurlular, Hititler, Syro-Hititler) tarafından yer verilmişse de Urartular-daki kadar çeşitli tipler yaratmamışlardır. Bu sonuçlardan Assur sanatının aksine, büyük dramatik olaylar sanatın dışında bırakılmışlardır. Urartular diğer ulusların (Assur, Hitit, Syro-Hitit) sanatlarında birşey almışsalar da, aldıklarını körükörüne uygulamamışlar. Onlar kendi şekilleri ile işlemişlerdi. Uzun süre Ön-Asya uygarlıklarına katılmayan ve hatta Assurluların sanatına mal edilen Urartu kültürü yakın zamanlarda hak ettiği ilgiyi görmektedir.

Özetlersek, Urartulara ait yazılı belgeler ve eserler incelendiğinde rahatlıkla görülecektir ki Urartular, Mannai ve Kassilerle beraber Sümerlere, Babillilere, Assurlulara ve onların büyük uygarlıklarına sadece, Dünya uygarlığına katkıları nedeniyle, teşekkür borçları vardır. Çünkü Urartular kendi kültürlerini yaratmış, korumuş ve geliştirmiştir. Mezopotamya'nın barbar kültürlerinden hiç bir şey almamışlardır. Ancak bazı alanlarda onların stillerinin az da olsa, etkisi altında kalkmışlardır.

2) TOPRAK İŞLERİ

1) Kırmızı Sırlanmış Toprak İşleri

Urartu'nun en tipik eserleri şüphesiz ki kırmızı sırlanmış toprak işleridir. Bunlar Urartu'daki ürünlerin sadece % 5'ini oluşturmaktadır. Bu kırmızı sırlanmış toprak işleri saraylarda kullanılmak için imal edilmişlerdi. Mezarlarda ve tapınaklarda da bu toprak işlerine rastlamak mümkündür. Evlerde ise bu tür toprak işlerine çok az sayıda rastlanıyordu. Halk bu tür toprak işlerini taklit ederek kendi kullandıkları toprak işlerinin altına gelecek şekilde kırmızı çamur tabakası kaplıyorlardı. Nadir bulunur metal örneklerini taklit eden toprak işleri de Urartu'da çokça görülmekteydi. Kırmızı sırlanmış bu toprak işleri bir çarkın üzerinde ince arıtılmış kilden yapılıyor ve bunun üstünde sırlanmış çamur tabakası ile kaplanıyordu. Bu toprak işlerinin çok katı bir şekilde pişirildiklerine inanıyoruz.

Başlıca tabaklar ve testiler bronzun doğal görünüşünden taklit edilerek yapılmışlardır. Bu kopyalar sadece renk ve şekil alanında değildir. Testilerin tutacaklarının çoğunda yazı işaretleriyle karşılaşıyor. Bu yazılar, keramik pişirildikten sonra katı bir cisimle kazınmıştır. İstisnâyi olarak, boğa şeklinde tutacakları olan bronz kazanlardan taklit edilerek yapılmışlardır.

2) Kullanılan Toprak İşleri

Bir odada bulunan toprak işleri, elle şekil verilerek veya dönen bir tekerleğin üstünde yapılmışlardır. Kili daha akıcı yapmaya yarayan madde genellikle görülmez. Bu madde ince ve mineral taneciklerden oluşan çakıl ve kum gibi maddelerdir. Bazı kullanılan toprak işleri katı bir şekilde kayganlaştırılmış veya kırmızı çamur tabakasıyla kaplanmışlardır.

Formlarda büyük bir şekillik vardır. Bunlardan bazıları Demir Çağının, yakındo-ğünün çeşitli bölgelerinden olan ürünlerin tipik çeşitleriydi. Bu çeşit tabak ve de taslar, kazınmış profilli veya dışarıya doğru kalmaşan kenarları olan vazolardan, küp ve taslardan ayırt ediliyor.

Tipik Urartu ürünleri olanlar tabak lambalardır. Bunları üzerlerindeki bazı delikler onların ayırım noktalarıdır. Yağ bu deliklerden yavaşça alevin bulunduğu bölgeye akabiliyordu.

Yağ, şarap, bira gibi sıvı maddeler, taneli yiyecekler dev yapılı erzak testilerinde depolanıyorlardı. Bunlar 500-1200 litreye kadar sıvı ve buna yakın katı madde alıyorlardı. Bunlar dev yapılı testiler 1,5 - 2 m'ye kadar derinlikte toprak altına gömülüyorlardı.

Erzak deposu olarak kullanılan testilerde süsleme olarak kordon şekilleri veya testinin bütün gövdesi üçgen ve dörtgen şekillerle süslenmiştir. Bunların bazı yerlerine miktarlarını gösteren rakamlar kazınmıştır.

En son olarak da çizme şeklindeki vazolara rastlanıyor. Bunları kullanılan toprak işlerine ve boyanmış seramik işlerine görüyoruz. Bu tipte yakınoğunun çoğu bölgelerinde rastlanır. Bu bölgelerinde rastlanır. Bu bölgeler doğu Türkiye, İran Azar-beycanı ve Gilandır.

3) Boyalı Toprak işleri:

Urartular çok az sayıda boyanmış toprak işleri yapmışlardır. Görülüyor ki bu bo-

109

yanmış toprak işleri Urartu'nun yıkılışına yakın ve yıkıldıktan sonra da önemli bir yer almaya başlamışlardır.

4) Urartu Toprak işlerinin Şekii ve Renk Bakımından Özellikleri.

A) TABAKLARDA

1) Şekil:

a) Dışarıya doğru genişleyen bir kenar

b) Dışarıya doğru kıvrılmış bir kenar

c) Hafif eğik profil

d) Horizontal çizgiler ve bunlar arasındaki dikdörtgenler, zigzaglar, kıvrımlı çizgi

ler, üçgenler, hayvan motifli olanları.

e) Boyun kısmı içeriye doğru bükük olanlar.

f) Toprak profilliler.

2) Renk:

a) Soluk kahverengi

b) Cilalı

2) Kırmızı sırlı.

b) Sarı kahverengi

c) Gövde kısmında siyah lekeler.

B) TESTİLERDE

1) Şekil:

a) Toparlak vücut

b) Dışarıya doğru çıkık ibik

c) Yatay bir kulp.

2) Renk:

a) Kırmızı cilalı C) TASLARDA

1) Şekil:

a) Kenar şeklinde içe doğru kıvrımlar

b) Eğik profiller.

2) Renk:

a) Koyu kırmızı

b) Siyah kahverengi.

D) VAZOLARDA

1) Şekil:

a) Siyah motifler

b) Dikey çizgiler ve bunlar arasında dikdörtgenler, zigzaglar, kıvrımlı çizgiler, üçgenler, hayvan motifleri

c) Boyun kısmı içe doğru bükük olanlar.

d) Oymalı süsler

e) Toparlak motifler.

2) Renk : a) Kırmızı cila kullanılmıştır.

110

5. BOLUM

MANNAİLER

Coğrafi Konum

Assur savaş belgeleri ve hükümet bildirimlerinden anlaşılabilceği gibi M.Ö. 8. asrın 30 ve 20. yıllarında Mannai ve ona bağı yerlerle birlikte Urmiye Gölünün bütün yakası ve bugünkü Tebriz şehrinin bulunduğı yer, yani gölün doğu kıyıları ve hatta Safid Rud ırmağının aşağılarına kadar olan bölgeleri kapsıyordu. Mannailerin komşuları M.Ö. 8. yy'da Van Gölü çevresindeki Urartular, batıdan Assurlular, kuzeydoğudan Medler idi. M.Ö. 720'lere doğru Urmiye Gölünün kuzeyindeki bölgeler, aşağı Zap havzası, Diyala ve Safid Rud nehirleri arasında kalan bölgeler ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı olarak Mannai ülkesinin kralı Iranzu tarafından yönetiliyordu. M.Ö. 714'te Mannai ülkesi Medyanın bir parçası haline geldi. (34)

Mannai Halkı

Mannai bölgesinde hangi etnik öğelerin ülkeye egemen oldukları net olarak bilinmemektedir. Birçok kereler bu unsurların Hurri (Mittani) oldukları ileri sürülmüştür. (35) Helenistik Partların zamanında Urmiye Gölünün Mittani veya Mantian gölü diye adlandırılıyordu. Mannailerin Hurri asıllı olduklarının kanıtı olarak Mannai ve ona komşu olan isimlerin etimolojileri getirilmiştir. Assurlular Mannai ülkesinin iç Za-muas olarak kabul etmişlerdir. Zamuayı da Lulu ülkesi olarak belirlemişlerdir. Fakat Luluların ayrı bir kavim özellik taşıyıp taşımadığı tam olarak belli değildir. Onlar da Gutilerle aynı, fakat ayrı halkın boyundan geldikleri bilinmektedir. Mümkündür ki Mannailerde Outilerin (Guti) bir bölümünü oluşturuyorlardı. (36)

Mannai toplumu yaygın derecede kabile yapısına sahipti. Mannai devletinin kapsamı içinde, Assur kaynakları saf Mannai kabilerinin yanısıra diğcr bazı kabiler-den de söz eder. Bu kabiler: Teurlianli, Massian, Dalian, Sunbian ve Kumardian kabileridir. Kumudi şehir devleti M.Ö. 3. asırda Sümer yazıtlarında Hurri veya Qu-ti kalesi olarak belirtilen Humurti ile aynıdır. Böylelikle Kumurti şehri kabilesi Kumar-

dian kabilesinin kökenini Kurri ya da Guti olduğu ortaya çıkar.

Mannailer tarihle ilk kez Assur kralı Salmanassar III. (858-824) yazıtlarından tanınmışlardır. Assurlular bu dönemde devlet sınırlarını batıya doğru genişletmek istiyorlardı. Bu amaçla da doğuya ataklar düzenliyorlardı. Bu ataklar sırasında Assur kralı Mannailere rastlamıştır. Bu dönemde Urartu kralı Menua, Mannai ülkesine saldırılar düzenlemiştir. Kral Menua da yazıtlarında Mannailerden söz etmiştir. Yine bu dönemde Mannailerin hükümet merkezi Hasanlu (Hazzanu) Urartular tarafından yıkıma uğramıştı.

Mannai bölgeleri yağmalama için ilgi çekici durumda idiler. Bu nedenle de bu bölgeler Assur ve Urartu arasında sürekli çekişme konusu olmuşlardır.

M.Ö. 720'lere doğru Urmiye Gölünün kuzeyindeki bölgeler Urartular tarafında zaptedilmişti. Urmiye Gölünün çevresindeki bölgeler, aşağı Zap havzası, Diyala ve Safid Rud ırmakları arasındaki bölgeler ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı olarak Mannai ülkesinin kralı Iranzu tarafından yönetiliyordu. Kral Iranzu zamanında Mannai devletinin statüsü birinci sınıf devlet statüsüne gelecek şekilde yükseldi.

Assur kralı Sargon II.'nin yazıtında yaptığı akınlardan öne çıkarak belirttiğine göre Mannai, Assur'un bir köle devleti idi. İlk olarak ve belki de kral Iranzu'nun kendi isteği ile Assurlular Mannai ülkesinin iç işlerine M.Ö. 719 yılında karışmışlardır.

Iranzu'nu ölümünden sonra M.Ö. 716. yerine oğlu Aza geçti. Ancak kral Aza'nın Assur yanlısı olduğu gerekçesiyle bazı valiler Aza'ya karşı isyan ettiler. Aza'yı öldürerek vücudu Uauş dağına atıldı. Bunun üzerine Assur kralı Sargon II. Mannai üzerine bir sefer düzenledi. Aza'ya sarışı ayaklananlardan Badattu'yu derisini canlı canlı yüzdürerek öldürttü. Aza'nın yerine Iranzu'nu diğer oğlu Ullusunu'yu Mannai tahtına getirdi. Ancak Ullusunu Assur yanlısı politika sürdürmesi yerine, Urartu kralı Rusa I ile bir anlaşmaya vardı. Kral Assur sınırındaki bazı kaleleri Rusa I.'e bıraktı. Daha ülkesine dönmemiş olan Sargon II. Mannai başkenti olan Izzibia ve Armaiti şehrini ele geçirdi. (37) Bu arada iki bölge Mannai ülkesinden ayrılarak Assur vilayeti durumundaki Parsua'ya katıldılar. Ullusunu'nun Urartuya verdiği 22 kaleyi geri aldı.

Aynı anda yeni kurulan vilayet Harhar ve komşu bölgelerin içinde olduğu bir ayaklanma başladı. Sargon II bu ayaklanmayı bastırarak en önemli garnizonlarını buraya yerleştirdi. Harhar kalesi de belgelerde belirtildiğim göre Medya'nın zaptı için kuvvetlendirildi. Fakat kral buralarda diğer bölgelere boyun eğdirdiği gibi, buraya boyun

eđirmeyi bařaramadı. Yöresel yöneticiler vilayet içindeki isteklerinde direndiler ve sadece Assura vergi vermekle yetindiler.

M.Ö. 714'te Mannai kralı hala Assur'a yılda iki kez vergi ödüyordu. Ama yakında Mannai ülkesi Assur'a olan bağlılığını kopararak Medya'nın bir parçası haline geldi. Bu tarihten sonra Mannai tarihi Med tarihi ile bütünleşti. Onun içinde mütalaa edildi.

132

MANNAİLERDE SANAT

Mannai kültürünün Urartu ve Luristan (Kassi) kültürü ile ortak bazı yanları vardır. Ama Mannai kültürünün kendine özgü özelliği vardır.

Mannailere ait sanat eserleri Taştepe ve bu tepenin batısındaki Solduz vadisindeki Hasanlu ve Sakız'daki Ziviye şehirlerinden çıkarılmışlardır. Hasanlu aynı zamanda Mannailer başkentlik yapmıştır. Bu şehir kalın duvarlarla çevrili idi.

Hasanlu ve Ziviye şehirleri Mannai sanat eserlerinin çıkarıldığı yer olması bakımından önem taşır. Hasanlu'nun tepe katları Cilali Taş Devrine ait yerleşimleri gösterir. Bunlar zamanımıza kadar gelmişlerdir. Şehir duvarları kale ve kule burçlarıyla kuvvetlendirilmişti. Bu kale burçları tarafından yönlendirilmiş geçiş yolu batıya bakıyordu. Tamamen gömülmüş bölgenin önde gelen yapısı büyük bir saray ya da tapınaktı. Bu binanın cephesi doğuya dönüktü. Bu bina duvar örgüsünden anlaşıldığına göre, iki katlı bir bina idi. Binanın alt katında doğuya bakan bir oda vardı. Bu oda bir koridorla batıya bakan başka bir oda ile bağlanmıştı. Batıya bakan oda gizli bir koridorla şatonun batı duvarlarına çıkıyordu.

Şatonun odalarında ve buralara bağlı küçük odalarda silahlar, cam çinileri, kaplar ve bronz eserler vardı. Bunlardan başka biri kova ve biri kadeh olan iki tane daha dikkate değer eser vardı. Kova gümüştendi ve 20 cm uzunluğu vardı. Bu kova iki sıra figürle süslenmişti. Üst sırada kazanılmış bir zaferden sonra arabaları, esir ve askerleri görüyoruz. Onun altındaki sırada zot şekilde yerleştirilmiş hanedan ar-macılığma ait olan hayvanlar, bir at ve bir aslan vardı. Kadeh stili tamamen değişikti. Kadeh 20 cm yüksekliğinde ve altından yapılmıştı. Bu kadeh anlaşıldığına göre bir yangın sırasında onu yukardaki kattan indirmek isteyen üç silahlı adamla birlikte aşağıya düşmüştür. Bu üç adam yıkılmış duvar ve çatının altında ezilmişler ve altın kadeh yaralar almıştı. Kadehin üstündeki işlemenin ilk sırası hayvanlar tarafından çekilen arabalardaki tanrılardan oluşuyordu. Bu arabaların ilkini çeken boğanın ağzından köpük fişkiriyordu. Bu fişkiran köpük alttaki sıraya kadar inmişti. Alttaki sırada, ayrı tutulmuş tanrıların ve kahramanların figürleri vardı. Böyle ince bir sanatla yapılmış bu sanat eserini sanat değeri, sanat yönünden Mannailerle çok eski bağları olmalı.

Bulunan kadeh, yanında bulunan diğer eserlerin en eskisidir. Tanrıları çeken boğa M.Ö. 2000 yılından sonraki Küçük Asya'daki Suriye ve Mezopotamya'da bulunan hayvan figürlerine benziyor, ikinci tanrının başında ve omuzlarından çıkan güneş ışınları M.Ö. 2300'lerde Akkadlar tarafından kullanılan, güneş tanrısı Şamaş

tarafından saçılan ışınlara benziyor. Altta bir kadın figürü vardır. Bu kadın arabasının Sümer kahramanı Etna gibi bir soylu tarafından çektiriyor. Aslanın üstünde oturmuş elinde ayna olan tanrıça, Kuzey Suriyeki tanrıça Kubaba'nın oturduğu şekilde oturmaktadır. Kadınlardan olsun, erkeklerde olsun saç ve giysi şekli İranlılara rınkine benzemektedir. Altın yapıtın ikinci sırasında bir kahraman, kuyruğu balık kuyruğu şeklinde başlayan, üç köpek başı ile biten bir canavarla dövüşüyor.

Hasanlı'da bulunan kadeh kadar ünlü olan Ziviye hazinesi eski Mannai bölgesinin güney sınırında bulunmuştur. Mannainin bronz bir sa*ndıkta saklı olan zengin altın hazinesi Ziviye'de bulunmuştur. Ziveye şatosunda, silah kalıntıları ve mobilyalar arasında bir altın ve öteki şeylerle dolu olan bir bronz sandık bulunmuştur. Bu sandık Assur stili süslenmişti. Bu süslemelerde belki de Urartulardan alınmış olan esir figürleri vardır. Hazinede: Bir tane altından, göğse takılan süs eşyası, bir tane aslan başlarıyla süslenmiş altın bilezik, bir altın kama kılıfı, boş altın aslan kafaları, kuş

kafalı canavarlar, palmiyelerle süslenmiş bir altın vazo, küpeleri ile birlikte altın bir kemer, fildişinden mobilya levhaları ve fildişi sandık bölmeleri. Hazine de bulunan sanat eserlerinin en ilginç yanları stillerinin çeşitliliğidir. Eşyaların M.Ö. 9. yy- 7. yy'lık tarihleri vardır. Ziviye hazinesi Med kralı Key Astiyages tarafından tekrar toplatılmıştır.

ÖRNEKLER

Mannai sanat eseri çıkış yerlerine göre.

- 1)Ziviye'den çıkarılan sanat eserleri,
- 2)Hasanlı'dan çıkarılan sanat eserleri.

6. BÖLÜM

MEDLER

Coğrafi Konum

Med ülkesi Medya'mn sınırları çeşitli yazarlar tarafından değişik olarak verilmiştir. Ama bu belirlemeler değişik zamanlar içinde ve aralarında farklılıklar fazla değildi. Kuzeye doğru olan sınırı önce Urmiye havzasına ve bu yönden gelen sıradağlar, daha sonra Araş ırmağı ve en sonunda Kaspi denizinin güneyindeki ve batısındaki dağ zincirleri olarak gösteriliyor. Batıya doğru Zagros ortalarından Urmiye ve Van havzalarını birbirinden ayıran Zagros zincirinin devamı. Doğuya doğru ise tam olarak doğal bir sınır yoktur. Buradaki büyük platonun ne kadarının Medyaya veya Persiya'ya ait olduğu bilinmiyor. Hamadan'ın durumuna bakıldığında, burası başkent olduğundan merkezi bir durumunun olduğu var sayılarak sınırının bugünkü İran-Irak sınırına yakın bir yerde olduğu söylenebilir. (38)

Assur politika ve savaş kaynaklarına göre Medler ve Persler tarihte M.Ö. 9. yy'm ikinci yarısında merkezi Asya ve dışardan gelen akınlara karşı çok iyi savunu-labilen bölge olarak bilinen Persiye, Elam, Urartu ve Assura derece derece yayılan Indo-Germen kabileler ile aynı zamanda görülmekteydiler. Medler Hamadanın geniş düzlüklerinde ve Demavend dağının güneyindeki bölgelerinde, güneyde de Orta Persiya'nın çöl bölgesinde, Persler ise şimdiki Pers bölgesinde Bacthiyaren ve eski Elam bölgesinde görülmekteydiler. (39)

Med Ayaklanmasından Önceki Dönem

Medler tarihte ilk kez Assur savaş bildirimleri ve devlet politika kayıtları ile tarihi belgelerde yer almışlardır. Assur kralı Salmanassar III. (858-824) M.Ö. 835 yılında ülkesinin sınırlarını doğuya doğru genişletmek amacıyla sefer düzenlemiştir. Kral bu seferini yalnız Perslerin ülkesi Parsuvva'ya değil, Med ülkesi Medya'ya da yapmıştır. Salmanassar III. bu seferinde Medlerle tanışmıştır. M.Ö. 720'lere doğru politik durum şöyle idi: Güneye ve güneydoğuya doğru Ma-

dai (Med) genel kavramı içinde sayılan bağımsız birlikler vardı. Bu birlikler ya tamamen bağımsız ya Mannailere ya da Assur'a bağlıydılar. (40) Sargon II. (722-705) yönetimindeki Assur orduları birkaç kez Medya içerlerine kadar girmişlerdir. Fakat Assur'un sınırları Sargon II'nin genişlettiği yerden bütün uğraşılara ve istemlere karşın daha ileriya götürülemedi. Bu sınırları dağlık bir bölge olan buralarda yerinde tutmak da Assurlular için kolay bir iş değildi.

MED BAŞKALDIRISI ve MED KRALLIĞININ KURULUŞU

M.Ö. 674 veya 673 yılının Mart-Nisan ayının, Assur yeni yılında Medya'da isyan başladı. Başlangıçta üç vilayette, Kar-Kaşşi, Maddai ve Şapar'da başladı, isyan ortaklaşa üç Medli prens, Kaştarati, Manitiarsu ve Dussani tarafından yönetiliyordu, isyanın etkili lideri Kaştarati idi. Bu üç vilayetin doğusundaki Medya bölgeleri Assurlulardan ayrılmışlar, ayaklanmalara katılmışlardı. Kaştarati bu bölgeler tarafından da lider olarak tanınmıştı. Böylece Kaştarati bütün Medya birliğinin lideri olarak seçildi.

Safid-Rud vadisinin merkezi yerlerini ve bugünkü Hamadan bölgesini ellerinde bulunduran bu üç liderin ortaklaşa harekete geçmeleri ve bunların Mannailerle olan birliği isyancıların birkaç cephede harekete geçme olanağı veriyordu, isyan bir ateş hızı ile yayıldı. Başlangıçta üç ana bölgenin sınırlarını aştı. M.Ö. 674 veya 673'ün Nisan-Mayıs aylarında Kaştarati ordularının komşu vilayet olan Kişessu'nun aynı adlı kalesini kuşattığını görüyoruz. M. Ö. 673 veya 672 yılının Mart ayında Assurlular Kaştarati ile bir görüşme yolunu denediler. Assurlular Kaştarati'ye birden fazla mesaj yollamalarına bakılırsa işler pek yolunda gitmiyordu.

Assurluların Kaştarati ile kurmak istedikleri ilişki gerçekleşmeyince, yandaşları birbirine düşürme yoluna gittiler. Bunun içinde her yerin liderine ayrı ayrı mesajlar yolladılar. Kaştarati de Assurluların eskiden beri düşmanları olan Kaide lideri Nabu-şumişkun ile diplomatik ilişki kurmaya çalışıyordu.

Kaştarati, Herodot tarafından Deioces (Diyakos) olarak adlandırılmaktadır. Diya-kos, yine Herodota göre Ekbatana şehrinin kurucusu ve prensi idi. Diyakos öldükten sonra, yerine oğlu Key Feruars (655-625) Med krallık tahtına geçti. Key Feru-ars ordusuna karşı olan tutkunluğu ile ün salmıştır.

Key Feruars Assur, kralı Assur Banipal'e karşı yapılan savaşta yenildi. Savaşın bir yerinde Key Feruars Assurlular tarafından öldürüldü. Med ordusunun yenilmesi üzerine Assurlular Med ülkesine girerek yağmalama hareketlerine başladılar. Bu dönem sonunda Key Feruars'in oğlu Key

Aksar (625-585) Med kralı oldu. Med kralı Key Aksar ilk iş olarak Assur'un ülkesine yaptığı saldırıları durdurdu. Babil ile el altından anlaştı. Babil kralı Kalde'li (Keldanili) Nabopolassar (625-605) ile Ekbatana da bir antlaşma imzaladı. Med kralı Key Aksar Med Babil birleşik ordusunun başına geçerek M.Ö. 623 yılında Nineve şehrine saldırdı. Nineve'yi kuşatmaya aldı. Bu sırada iskit kralı Protothyes'in oğlu Madyas önderliğindeki iskit ordusunun kuzeyden gelerek Medya'nın kuzeyinin işgal ettiği haberi geldi. Key Aksar haber üzerine Nineve şehri kuşatmasını kaldırarak geri döndü. Ne ki Iskitleri ülkesinden çıkaramadı, iskitler M.Ö. 652-625 yılları arasında Med ülkesini 28 yıldan sonra Med kralı Key Aksar bir eğlence sırasında tüm iskit şeflerini kılıçtan geçirdi. Şeflerin öldürülmeleri üzerine çapulcu halk iskitler ülkelerine geri döndüler. Kılıçtan kurtulan bazı iskit şefleri de Anadolu'daki Lidya devletine sığındılar. Bu olaydan sonra Key Aksar tekrar Babil ordusunu da yanına alarak ikinci kez,

MEDLERDE SANAT

Med sanatının özelliklerini açıklamak şu anda çok zordur. Çünkü kesinlikle Med-lere ait olduğunu bildiğimiz hiçbir sanat eseri gün ışığına çıkarılmamış ve Medlerin sanat eserlerinin özelliklerini açıklayan yazıtlar bulunamamıştır. (42)

Yine de Medlerin bir sanatı olduğu kesindir. Çünkü bu sanat M.Ö. 8. ve 7. asırda çeşitli sanat eserleri ile M. Ö. 5. asırdaki Pers-Achamenid sanatı arasında arabuluculuk etmiştir. Kuzeybatı Persiya'daki (şimdiki Kürdistan) ve Azerbeycandaki birkaç tane kaya mezarı Herzfeld tarafından Medlere ait mezarlar olarak gösterilmektedir. Bu atfetmelerin hiçbiri sağlam verilere dayanmamaktadır. Bu mezarlardan çoğu Achamenidlerin ve geç Achamenid eserleri de olabilir, ilgi uyandırıcı Qyzqapen ismi verilmiş bir kaya mezarı şu anda Pers sınırındaki Irak Kürdistanında bulunmaktadır. Bu mezarda arka plandaki İYONYA çeşidi, yanları volütler halinde yuvarlaklaştırılmış, iki yarım sütuna dayanmış, kayanın derinliklerine kadar oyulmuş genellikle üstü kapalı sütunlar koridoru bulunmaktaydı. Kayada üstüne desenler oyulmuş tahta kirişlerden tavanı olan üç mezar odası şimdiye kadar korunarak gelebilmiştir. Mezarın dış duvarı ise üstünde, kurban taşının iki yanında görünen iki adam figürü bulunan bir kabartma ile süslenmiştir. Bu kabartmadaki kurban taşı (atları) herhalde ateş atları idi. Bu atların içindeki ateş çok şematik olarak gösterilmekte. Buradaki figürler Persepoliste olduğu gibi Med giysileri giymişlerdi. Bu giysiler ceketten ve altında deriden olduğu tahmin edilen dar bir pantolondan oluşmaktaydı. Figürlerden birisi yakası kürk ile kaplı olan, kolları yan tarafa boş olarak sarkıtılmış bir palto giymekte, iki figürün başında da şal gibi iki uçları olan, bu iki ucuda birleştirilip aşağıya doğru sarkıtılan bir başlık bulunmaktaydı, iki figürün elinde de ve ayaklarının üstüne koyup sol ellerinden tuttukları birer yay bulunmakta. Bu kabartmadaki figürler bize Hasanludaki, üstünde ok atıcılarının bulunduğu altın bir tabağın üstündeki figürleri anımsatmaktadır. Bu figürlerin kabartmada gösteriliş şekillerini eski Küçük Asya'da kullanmak adet olmadığından, Hasanlu'daki demir devrinin başlangıcında yapılmış olan altın tabağın üstündeki figürler ile bundan daha sonraki devirlerdeki Med veya Pers kaya mezarındaki bu kabartmadaki figürler ile bir ilişki olmalı. Bu motifin daha sonraki devirlere nasıl taşındığını araştırmak olanaksız gibi bir şey.

Qyzqapen'deki ve çevresindeki mezarların Med veya Achamenid zamanından oldukları, özel kişiler için Architectonik (teknik yönden mimarlığı andıran) şekilde yapılmış, Persiya da daha eski şekillerde bulunan döşeli

mezarlardan oluşmaktadır. Bunların belki de küçük Asya'daki Frigya mezarları ile bağlantıları bulunmakta. Kaya Mezarlarındaki Ivonya stilini andıran sarmal bir şekilde kıvrılan, süs kıvrımı olan ve özellikle Qyzqapan'daki palmiyeli, bütün veya yarım sütunlar kullanıldığı Hasanlu'daki kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bunların başlıkları bugüne kadar ulaşmamış olan tahta sütunlardı. Suriye, Assur ve Babil'in M.Ö. 9. ve 8. asırdaki görüntülerindeki, sarmal bir şekilde kıvrılan, süslü büklümü olan sütunlar belki de tekrar inşa edilmiş Pers sütunları idiler. (43)

148

M.Ö. 614 yılında Assur'un Nineve şehrine saldırdı. Nineve ve diğer Assur'un ünlü şehirlerinden Assur şehirlerini ele geçirdi. Her iki şehri uzun yıllar oturulamayacak şekilde yıktı. Bu olayla birlikte Assur'un son kralı Sisera İşgun (620-612) kaçtı. Harran şehrine giderek oraya sığındı. Key Aksar kralın peşini bırakmayarak Harran şehrini kuşatmaya aldı. Şehre saldırarak aldı. Böylece Assur devleti Medler ve Ba-billiler (Keldaniler) tarafından M.Ö. 612 yılında ortadan kaldırıldı. Bu yıl, yani 612 yılı Kürtlerin ulusal bayramı Nevroz'un da başlangıç yılı olmuştur. Newroz o tarihten beri Kürtler tarafından kutlanır.

MED İMPARATORLUĞU ve MEDLERİN ORTADAN KALDIRILIŞI

Her ne kadar Urartular Assurlara karşı Medlerle bir birlik oluşturup çeşitli defalar Assur üstüne yürümüşseler de, Key Aksar Assur devletini ortadan kaldırdıktan sonra Urartu krallığının üstüne yürüdü. M.Ö. 600 yılında Urartu krallığını yıkarak, Urartu devletine son verdi. Urartu ülkesini kendi ülkesine kattı bu olay üzerine Urartu halkının büyük bir kısmı Med birliği içinde yer aldı. Bir kısmı da Ararat dağının yükseltilerine çekilerek orada yaşamlarını sürdürdüler.

Med kralı Key Aksar bundan sonra, daha önce kılıcından kurtularak Lidyalılara sığınan iskit beylerinin Lidya kralı Aliyet'ten geri istedi. Kral Aliyet Key Aksar'ın geri istediği iskit şeflerini vermedi. Bunun üzerine Medler Lidya ülkesine saldırdılar. Ancak Lidyalılar Medlere karşı ülkelerini kahramanca savunuyorlardı. Lidya-Med savaşı altı yıl devam etti. Bu altı yıl içinde tüm Kürt kökeni boylar Medlere yardım ettiler. Bazı tarihçilere göre, altıncı yılın sonunda, savaşın tüm kızgınlığıyla sürdüğü bir anda güneş tutulması oldu. Güneşin tutulmasının her iki taraf tanrıların gazabı olarak kabul edip savaşmaktan vaz geçtiler. Babil kralı Nabopolassar'ın araya girmesiyle her iki devlet arasında bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Kızılırmak her iki devletin sınırı olarak kaldı. Böylece Medler imparatorluk aşamasına gelerek sınırlarını doğudan Pers körfezi, batıdan Kızılırmak, güneyden Babil, kuzeydoğudan Kaspi denizi, kuzeybatıdan da Karadeniz'in kuzeybatısındaki Kaska ülkesine kadar uzandı. Sonuç olarak ta Med imparatorluğu tüm kökeni Ari boyları da yönetimi altında birleştirdi.

Key Aksar iskit dönemini de içeren kırk yıllık krallıktan sonra öldü. Yerine oğlu Astyages (585-550) Kral Astyages barış-sever bir kimse idi. Onun döneminde Med halkı, ülkeleri Medya'da mutlu idiler. Ancak Astyages sarayındaki gösterişle yaşamından dolayı bazı Medli soylular tarafından desteksiz bırakılmıştır. Bu sırada Pers kralı Krus (Cyrus) (559-530) bazı Med soylularının sonucu

Astyages'in başkenti Ek-batana'ya bir saldırı düzenlemiştir. Yaptığı saldırı sonucu kral Astyages tahttan indirildi. Ekbatana ele geçirilerek Med imparatorluğuna M.Ö. 449 yılında son verildi. Ekbatana şehri yine Pers imparatorluğu başkenti olarak kaldı. Medlerin ortadan kaldırılmasından sonra yönetim Persleri Achaemenied (Ahamenid) sülalesinin eline geçti. Bu sülale daha önceleri büyük çapta Medlerin etkisi altında idi.

Eskilerin bize anlattıklarına göre Persler Medlerin kültürlerinden başka onların dinini de kendilerine mal etmişlerdir. (41)

DİPNOTLAR

- (1)De Hurro-Hittische Symbiose. s: 51
- (2)Üniversele VVereld Geschideniz. Cilt I. s: 64
- (3)Hurrians And Subarians. s: 70
- (4)The Pre-History of Armenien People. s: 20
- (5)Hurrians And Subarians. s: 75
- (6)De Hurro-Hittische Symbiose. s: 55- 56
- (7)Het Midden Oosten s: 131
- (8)Het Midden Oosten s: 131
- (9)Het Midden Oosten s: 131

- (10)De Hurro-Hattitische. s: 26-27
- (11)Üniversele VVereld Geschidenies c. II. s: 611
- (12)a.g.e. cilt: II. sayfa: 611

- (13)The Medes And Persians. s: 18
- (14)A. Political History of post-Kassite Babylonia : 1158-722 B.c. sayfa: 258
- (15)A. Hisiory of the Babylonia and Assiyrianas. cilt I. s: 398
- (16)A History of the Babylonian and Assirians. c: I. s: 400
- (17)The Cambridge. s: 39-40
- (18)A History of the Babylonian and Assyrians. c: I. s: 413
- (*) islam Ansiklopedisi, cilt II. Kürtler bölümü
- (19)Het Oude Perzie s: 74
- (20)Het Midden Oosten. s: 148
- (21)The Archaeology ansient Turkey. s: 91
- (22)The Pre-History of the Armenien People s: 47
- (23)Urartu. sayfa: 15
- (24)Pre-History. s: 6
- (25)The Archaeology of Ancient Turkey. s: 91
- (26)The Archaeology s: 91
- (27)Evidence on the Ethnik Division of the Hurrians s: 77-89
- (18) Urartu. s: 27

- (29)The Archaeology. s: 97
- (30)Het Midden Oosten. s: 160
- (31)a.g.e. s: 162
- (32)a-g-e-s: 163

- (33)The Archaeology. s: 101
- (34)The Cambridge. s: 73-86
- (35)Edit Porada. Het Audo Perzie. s: 128

- (36)The Cambridge s: 70-71
- (37)The Cambridge. s: 81
- (38)The Five Great Monarschies of the Ancient Eastern VWorld. vol: II. s: 251
- (39)Het Aude Perzie .. s: 128
- (40)The Cambridge. s: 80
- (41)The Cambridge History of Iran. vol: 2 The Median Period sayfa: 105-144
- (42)Het Oude Perzie-Edith Prode Elsevier s: 128
- (43)Het Oude Perzie-Edith Prode Elsevier s: 128
158

KAYNAKLAR

- 1 - Edvard Bacon
Verzonken Beschavingen
Het Raadsel van verdvvenen
volkeren Önder Redactie van
Edvard Bacon Thames And
Hudson lid. 1963-Londen.
- 2- VVinkler Prins
Grote VVereld Geschiedenis I.
De Oudste beschavingen
MCMLXXIV, voor
Nederlandse taal
Elsevier Nederland B. V.
Amsterdam-Brussel.
- 3- Cambridge Encyclopedie
van de Archeologie
Eindredacteur: Dr. Andrew
Sherratt, Ma. PhD
(cantab) FSA
Ashmolen Museum,
University of Oxford.
Nederlandse Editie: Unieboek
b, v. -1981
- BUSSEM
Oorspronkelijke Engelse
editie:
Trewin Copplestone
Publishing Lid-1980
- 4- Üniversele VVereld
Geschiedenis I.
Önder redactie van: Golo
Mann, Alfred Heuss.
Nederlandse editie: Heideland
orbis N. V. Hasseltl 974.
- 5- Bronnen van onze
beschavingen
De Vroeg Grikse Culturen en
Het Midden Oosten
Peter VVarren / Nicholas
Postgate
MCMLXXVII B. V.
Uitgevermaatschappij Agon
Elsevier.
- 6- De VVereld Ontvvaakt
Önder redactie van: Stuart
Piggot Thames and Hudson
Lid -1961 - London.
- 7- The Medes and Persians
General editör: Dr. Glyn

D
a
n
i
e
l

V
V
İ
l
l
i
a
m

C
u
l
i
c
a
n
E
e
r
s
t
e

d
r
u
k
-
1
9
5
7
T
v
v
e
e
d
e

d
r

uk -1958 - Oxford	1
8-1 Hurriti	5
Editör: G. C. Sansoni	9
By. Sansoni editöre, Firenze - 1964.	
9- The Archaeology of Mesapotamia	
From de old stone Age to the conquest	
Seton Lioyd	
Thames and Hudson Lid. 1978	
- Londen.	
10-HetOudePerzie	
Door: Edith Porada	
Met medewerking van: John Kooy	
Elsevier - Amsterdam - Brussel. 1963	
11 - Luristan	
Louis Vanden Berghe	
Centrum voor en Cultuur Sint Pieters Abdij - Gent	
9 October 1982 - 30 Januari 1983	

12-Urartu
Louis Vanden Berghe en
Leon Demeyer
Centrum voor Kunst en
Cultuur.
Sint Pieters Abdij - Gent
9 October 1982 - 30 Januari
1983

13-Tell-Halaf
Max Freiherr Von
Oppenheim
Walter de Gruyter and co.
Berlin West -1943.

14-Alalach - Teli Atchana
Sir. Leonard VVolley
Oxford-1955

15-Het Arkeologische
Onderzoek Naar Le Bronzen
Cultuur Van Luristan.
Prof. Dr. Louis Vanden
Berghe Paleies Der Academie
- Brussel.

16- Funf Jahrtausend
Mezopotamien.
Eva.Strommenger
Hirmer Verlag - München
München -1962

17- The Pre-History of
The Armenian People
By. I. M. Diakonoff
Translated from the Russian
by. Lori Jennings With
revision by the Author _
Caraven Books. Delmar, New
York -1984

18-HetMidden-
Oosten Perzie, Mesopotamie
en Palestina Door: Leonard
Woolley Elsevier -
Amsterdam / Brussel /
MCMLXII

19- Hurrians And
Subarians
By Ignace J. Gelb
The Oriental Institute of The
University of Chicago Studies
in Ancient Oriental
Civilization. No: 22 The
University of Chicago.
Chicago - Illinois.

20- The Cambridge
History of Iran
Volume 2
The Median And
Achaemenian Periods
edited by: Uya Gershevitch
Cambridge University Press
Cambridge - London - New
York - New Rochelle -
Melbourne - Sydney.

21- De Hurro -
Hittitische Symbiose
Katholieke Universiteit Te
Leuven
Instituut Voor Archeologie
En Kunstvetenschap
VERHANDELING
aangeboden tot h et
verkrijgen
van de graad van licentiaat in
de Archeologie
MARK DEWILDE
o.l.v. Prof. P. Naster
Mei-1976
160